

Ижтихад және жаңару

IJTIHAD
and
RENEWAL

Said Shabbar

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ИЖТИХАД ЖӘНЕ ЖАҢАРУ

Саид Шаббар

Халықаралық ислами ой институты

Бішкек 2023

УДК 297
ББК 86. 38
С-14

Кітап демеушілері:

Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

Херидон Вирджиния (АҚШ)

Білім интеграциясы институты (ИКИ)

Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Саид Шаббар

Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина – Б.: 2023

Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының рұқсатымен расталған

Иджтихад және жаңару (Kazakh)

Саид Шаббар

ИИТ “Қысқаша кітаптар топтамасы”

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)

1444 АН/ 2023 СЕ

Paperback ISBN 978-9967-493-01-8

Ijtihad and Renewal (Kazakh)

Said Shabbar

IIIT «Books-In-Brief Series»

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)

1439 АН / 2018 СЕ

Paperback ISBN 978-1-56564-981-1

IIIT

P. O. Box 669

Herndon, VA 20172, USA

www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

УДК 297

ББК 86. 38

ISBN 978-9967-493-01-8

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Ижтихад және жаңару кезінде Саид Шаббар Ижтихадтың қазіргі мұсылман әлемінде оң жаңғыру немесе түрлендіру жасаудағы маңызды рөлін талдауға тырысады. Исламның алғашқы ғасырларында ғалымдар Құран мен Сүннетке сүйене отырып, өздерінің ақыл-ойлары мен тәуелсіз пікірлерін қолданды; Алайда, ғасырлар бойы Ижтихадтың қақпалары негізінен жабық болды, содан кейін ғалымдар жасаған үкімдерге сүйену керек. Зияткерлер, жаңартушылар, дінтанушылар, ымырашылар, социалистер («социализм» (латын тілінен аударғанда *socialis* – «қоғамдық») – әлеуметтік әділеттілікті жүзеге асыруға бағытталған саяси, әлеуметтік және экономикалық пәлсапа және идеология («идеология» (грек тілінде: *ιδεολογία*; *ιδέα* «түптұлға, ұғым» + *λόγος* «сөз, ақыл, ілім» деген сөз) – әртүрлі исиелердің, саяси таптардың, ұлттардың, саясаттың мүдделерін, дүниетанымы мен дәріптерін білдіретін тұжырымдалған ұғымдар жүйесі. партиялар, қоғамдық қозғалыстар – қоғамда бар үстемдік пен билікті (кертартпа идеологиялар) немесе олардың түбегейлі қайта құруын («сол» және «оң» қозғалыстардың идеологиялары) бекіту нысаны ретінде әрекет етеді; идеология мен қоғамдық сананың пішіні мәдениеттің, рухани өндірістің құрамдас бөліктері болып табылады. Идеология ғылым емес, бірақ ол ғылыми білімге негізделуі мүмкін. Ғылымнан айырмашылығы, идеология әмбебаптық түріндегі жеке

мүдделердің көрінісі ретінде, оны құраушы күштердің мүдделеріне қатысты әлеуметтік-саяси өмір туралы білім болып табылады, осы негізде белгілі бір әлеуметтік болмыстың қажеттігін немесе қалаусыздығын бағалауды белгілейді) оған жету басқалармен қатар өндіріс құралдарына қоғамдық меншік арқылы күтіледі. Кеңірек мағынада социализмді негізгі ұстанымы үйлесімді қоғамдық ұйымға негізделген әлемге ұмтылу және әділетсіздікпен күресу болып табылатын саяси бағыт ретінде анықтауға болады. Экономикалық тұрғыдан алғанда, социализм өндіріс құралдарына да, қорларды бөлу үдерісіне де экономиканы әлеуметтік және/немесе мемлекеттік бақылаумен сипатталады. Мәнмәтінге байланысты «социализм» арнайы сөзі идеологияны, экономиканы, саяси тәртіпті немесе әлеуметтік ұйымды анықтауы мүмкін), тіпті зайырлы қайраткерлер, басқалармен бірге құлдырауды өздерінің аралық әсермен қарау арқылы жоюға тырысты, бірақ нәтижеге жете алмады. Мұсылман қауымы қазіргі кезде кездесетін жағдайлар әр түрлі дәрежеде, келіспеушіліктерге, тіпті мұсылман өркениеті мен мәдениеті өздерінің шыңында болған кезде және соның салдарынан күшті, біртұтас, дербес болған кезде орын ала алған қарама-қайшылыққа жол бермейді. Қазіргі уақытта қалыптасқан жағдай маңызды мәселелердің төңірегінде үлкен бірігуді талап етеді, оларды нақты белгіленген қадамдар мен нақты белгіленген мақсаттар аясында шешу қажет.

Шаббар іліміне көбірек еліккен жеке адамдардың, яғни исламдық фикһтың (заңның) әр түрлі мектептерінің негізін қалаушылардың *тақлидті* (арабша: *تقليد*, яғни еліктеуді) айыптап, тыйым салуда және оқудың маңыздылығын талап етуде ең қатал болғанын мысал ретінде келтіреді. Ижтихад және дәлелдемелер іздеу. Шаббар *мұжтахид* (Мужтахид (арабша: *مُجْتَهِدٌ*) – жоғары дәрежелі фақиһ (ислам дінтанушысы). Мужтахид дін мен ислам құқығының (фикһ) маңызды мәселелері бойынша пәтуа («фатуа»; араб тілінде: жекеше: *فتوى*, көпше: *فتاوى* фатауа, қазақша: пәтуа) – Исламда кез келген мәселе бойынша мүфти, факих немесе алим қабылдайтын, ислам қағидаларына және мұсылмандық құқықтық іс-тәжірибенің өткенде орын алған жағдайларына негізделген шешім), шығару мүмкіндігі мен құқығы бар. Ол басқа дінтанушылардың (факихтердің) үкімдеріне емес, тек Құран аяттары мен Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) сенімді хадистеріне (сахихтарына) сүйену керек. Сунниттер соңғы мужтахидтерді төрт сүннит мазһабының негізін қалаушы деп са-

найды (Әбу Ханифа, Малик). Ибн Әнас, Мұхаммед Ахмад Ибн Ханбал). «Ижтихад есіктерінің жабылуымен» адам өмірінде *мужтахид* дәрежесіне жету мүмкін болмай қалды. Шииттер ішінде Құранды түсіндіру (тәфсир), шарифат, хадис және ислам құқығын (фикһ) білу мен түсіндіруде кемелдікке жеткен факихтер мужтаһидтерге айналады. Мужтаһид деп санаулы ғана факихтер танылған) орындауы керек шарттарды, яғни Ижтихадпен айналысуға лайықты деп санайтын адамды қарастырады. Ол исламдағы зияткерлік жаңару бұрынғы түсініктерді жоймайды немесе жаңа ойлау жүйесін орнатпайды деп тұжырымдайды. Керісінше, бұл өз уақытында кең таралған қажеттіліктерге сәйкес және тиісті ережелер, әдістемелер мен белгілі тұрақтылықтарға сүйене отырып, бұрыннан бар идеяларды қайта ашуды және дамытуды бекітеді. Осылайша, ол исламдық заңды үкімдерді өмірдегі жағдайларға қолдануға дұрыс көзқарас шынайылықты, байсалдылықты және ойлау мен іс-әрекеттің сенімнің (арабша: *العقيدة*) аясында жасампаздық негізін талап етеді деп дәлелдейді. Бұл құрамдас бөліктердің барлығы өте маңызды, өйткені олардың ешқайсысы ислам заңдарының үкімдерін дұрыс қолдануды қамтамасыз ете алмайды. Алайда олардың барлығы қатысқаннан кейін және Шаббар бірге жұмыс істейтін болса, біз қазіргі заманғы исламдық ойды құрайтын тізбектің буындарына қайта қосыламыз.

Саид Шаббардың түпнұсқасының қысқартылған басылымы

ИЖТИХАД ЖӘНЕ ЖАҒАРУ

ISBN hbk: 978-1-56564-976-7

ISBN pbk: 978-1-56564-975-0

2017

БІРІНШІ ТАРАУ

**Ижтихадтың мағынасы және
оның пікірмен байланысы туралы (Әр-Ра'и)**

Ижтихад – осы сөздің шығу төркіні, ислам құқығы аясындағы мағынасы және техникалық арнайы сөз ретінде қолданылуы.

Джахада немесе *джахуда* ретінде дауысталған үш жақты *дж-һ-д* түбірі жұмсалған күш-жігерді білдіреді. Сөз қорларының көпшілігі, олардың ішінде *Лисан Әл-Араб*, *джахада* мен *джахуданы* ажырата біліңіз, *джахада* жай күш жұмсау туралы айтады, ал *джахуда* дәл сол үдерісті білдіреді, бірақ оған қиындықтың құрамдас бөлігі қосылады. *Дж-һ-д* түбірінен шыққан жиі қолданылатын сөздерге сөйлеу немесе іс-әрекет деңгейінде шектен тыс күш салу үдерісін білдіретін *джиһад* және *мужахада* сөздік зат есімдері жатады; Ижтихадпен бірдей мағынаны білдіретін *мажхуд* және *тәжәхуд* есімдері, яғни қажырлы күш жұмсау үдерісі немесе осылайша жұмсалған күш. *Дж-һ-д* түбірі Құранда көптеген туындыларда кездеседі, соның ішінде *джахада* (*джахадак*, *туджахидун*, *джахидхум*) және жиһад, егер бұл үдеріс қарулы қақтығыстарға жұмсалған күшке байланысты болса да, байлықтың жұмсалыуы немесе басқаларды шындық туралы хабарды қабылдауға шақыру әрекеті.

Ижтихад арнайы сөзінің өзі Құран Кәрімде кездеспейді. Алайда, бұл сөз арқылы берілген мағына Құранның көптеген жерлерінде кездеседі. Хадис әдебиетіне келетін болсақ, ол Ижтихадтың нақты заңды жақтарына нұсқайды. Мысалы, Пайғамбардың (с.а.с)* уахиды қабылдауының басталуына байланысты жағдайлар туралы сөз болғанда, мысалы, А'иша оның сөзін келтіріп: «Ол [Жәбірейіл] мені алып, барлық күш-қуатымен қысым жасады».

* (с.а.с.) - Саллаллаһу алейһи уа саллам: Оған Аллаһтың сәлемі мен игілігі болсын!
Мұхаммед Пайғамбардың аты аталған сайын айтылады.

Исламдық заң ғылымдарының жетекші мектептері құрылып, исламдық заңдық қағидалар (*усуль әл-фиқһ* – арабша: *الفقه أصول*, яғни «заң ғылымының негіздері») айқын анықталғаннан кейін Ижтихад (арабша: *الاجتهاد*, яғни ынта) реттеу мен қалыптауға бағытталды. Осы сәтте ғалымдардың анықтамалары арасындағы айырмашылықтардың көпшілігі олардың *мужтахидке* (Ижтихадпен айналысатын адамға) қатысты талап етілген шарттары, қарастырылатын сұрақтар және/немесе қатысты шешімдердің түрлері – заңды, алыпсатарлық, іс-тәжірибелік, оңтайлы немесе басқаша. Ибн Хазим *Әл-Ахкамда* былай деп жазды: «Ислам құқығы тұрғысынан Ижтихад арнайы сөзі барлық тиісті дәлелдерге негізделген іс бойынша шешім шығару әрекетін білдіреді». Имам Әл-Ғазали «Ғалымдар Ижтихад арнайы сөзін ислам заңдарына негізделген үкімдер бойынша өзін-өзі тәрбиелеу талпынысына арнайы сілтеме жасау үшін қолданды» деп атап өтті. Шын мәнінде, заңды үкімдерді шығару *мужтахидтің* міндетінің бір бөлігі болып табылады деген нақты ереже көптеген жылдар бойына қалыптасқан Ижтихадты техникалық анықтауда маңызды мәселе болды және Ижтихадты басқа заң ғылымдарының түрлерінен бөліп шығарды.

Нәтижесінде Ижтихад: (1) алыпсатарлық немесе шешуші мәселелермен айналысады ма, және (2) ол дұрыс па, бұрыс па- деген екі критерий бойынша бағаланады. Екінші критерий тек діни білімнің барлық сұрақтарында біріншіге қатысты, тек заң ғылымына қатысты емес. Сонымен қатар, дінтанудың, исламдық құқықтық қағидалардың және заң мәселелерінің әрқайсысы тергеудің, дәлелдеудің және қолданудың белгілі бір әдісімен байланысты.

Қиындық – мұсылман қауымының басқа өркениеттер көрген зияткерлік және оңтайлы дамуға ілесе алмауы. Осылайша, исламдық құқық ғылымы тоқырау мен шегініс кезеңін бастан кешіргенде, мұсылман қоғамындағы ақыл-ойдың рөліне қатты соққы берілді, Ижтихад өткенге ысырылды, ал мұсылман қауымы бір кездері жетекші әлемдік өркениеттен ләззат алып ислами ұстанымнан бет бұра бастады. Бұрынғы беделі мен дамуын қалпына келтіру үшін мұсылман қауымдастығы өмір, саясат, экономика, исламдық құқық, хадис ғылымдары, тілтаным және өмірдің әр нақты саласы болатындығын ескере отырып, кең таралған Ижтихад тәжірибесін қайта жандандыруы керек, оның субдисциплиналары «субдисциплина» (латын тіліндегі тіркемесі «бір нәрсенің астында», «жақын»),

«қасында», «маңында» және «пән» (латынша *disciplina* – оқу, білім, мектеп) – ғылымның қосалқы саласы; кіші пән кейбір немесе өлшемшарттар бойынша ажыратылатын ғылым бөлімі) немесе басқалары нақты ойлау әдістерімен байланысты.

Ижтихад пен пікір (*Әр-Ра'и*)

Ибн Абд Әл-Барр өзінің *Джами Әл-Байан Әл-Илм уа Фәдлихи* кітабында, (463-ші ж.к.) Хижра/1071 жыл) *Ижтихад Әр-Ра'и* тақырыбында Пайғамбарымыздың сахабаларынан жеткен көптеген дәстүрлер мен хадистерді келтірді. Ибн Әл-Қайим (хижраның 751-ші жылы/1350-ші жылы қайтыс болған) кітабында пікірлерді үш санатқа бөлді: (1) анық жарамсыз, (2) жарамды және (3) күмәнді. Мұсылман ғалымдарының пікірге деген көзқарастарын келесі екі ұстанымға бөлуге болады: (1) Құранда, Сүннетте келтірілген басшылыққа және (2) мұсылман ғалымдары қауымының келісіміне сүйене отырып, пікір мақтауға тұрарлық және лайықты пікірлер. Имам Әш-Шафии *қиястарды* Ижтихадпен теңестірді және осылайша екі арнайы сөзді бір-бірінің орнына қолданды. Осылай жасай отырып, Әш-Шафии Ижтихад пен заңдық артықшылық арасындағы шатастықты болдырмауға тырысты *истихсән* («*истихсән*» (араб тілінде: استحسان – оңтайлы, қалаулы шешім) – фикһте – ұқсастық бойынша шешімді қабылдамауға әкелетін діни шешім шығару. Кең мағынада *истихсән* – ыңғайлылыққа, жеңілдікке басымдық беру, Құран аятында айтылғандай: «Парыз етілген ораза үшін – Рамазан айы. Барша адамдарға тура жол көрсетуші және ақиқатты өтіріктен айыратын тура жолды айқындайтын айқын белгілермен және аяттармен түсірілген. Сендерден кім бұл айда үйінде болса, сол айда, басқа уақытта ораза ұстасын. Сендерге ешбір қиындықты қаламай, жеңілдігін қалайды, сонда оразаны толық ұстайсындар және сендерді тура жолға салғаны үшін Аллаға мадақ айтасындар. Мүмкін шүкір етер шығарсындар!» 2:185 (Әл-Азһар).

Мұстафа Абд-Әр-Раззақтың пікірінше, қазіргі заманғы ислам білімі құқықтық шешімдерді тұжырымдау кезінде *Ижтихад Әр-Ра'и* («*Әр-Ра'и*» (араб тілінде: الرأي – көзқарас, пікір, үкім) – факихтың өз бетінше пікірі немесе үкімі, соның негізінде пәтуа береді) тәжірибесін мұсылман ойшылдары арасында дами бастаған оңтайлы көзқарастың алғашқы нәтижелерінің бірі ретінде қарастырады. Құранның қолдауымен да-

мып, жетілген оңтайлы көзқарас исламдық заң мектептерін және (*усуль ал-фиқһ* – арабша: الفقه أصول, яғни «заң ғылымының негіздері») немесе заң ғылымының қағидалары деп атала бастаған пәнді тудырды. Фатхи Әд-Дурәйнидің (1923-2013) пікірінше, *Әр-Ра’и* немесе *Ижтихад Әр-Ра’и* таза дерексіз ойдың көрінісі емес. Өйткені, дерексіз ойлау исламдағы заңнама көзі емес. Шындығында, бұл адамдар үшін заң шығару құдайдың құқығын басып алу. Ғалым *Ижтихад ал-Ра’и*мен айналысқанда, ол қалыптастыратын пікір тек тілдің қисынсына немесе мәтін сөздері білдіретін айқын мағыналарға негізделмейді. Керісінше, *Ижтихад Әр-Ра’и*-мен айналысқан кезде мәтін мен ғалымның зияткерлік зейіні арасындағы байланыс қисындық қателіктерге ұрынбауы немесе жан толғаныстарға, жеке тілектерге немесе бейімділікке салынып кетпеуі үшін танылған ережелер мен қағидалармен басқарылады.

Ижтихад арнайы сөзі басқа арнайы сөздерден, мысалы *«тафсір»*, қазақ тілінде: *«тәпсір»* (араб тілінде: التفسير – сөзбе-сөз «нақтылау» дегенді білдіреді) – Құран мен Сүннетті түсіндіру, ислам дінтануының пәні. Тәпсірмен айналысатын дінтанушыларды «муфассир» деп атайды), *тауил* («*та’уил*») (араб тілінде: تأويل – «көзге, басына оралу») – Құранның немесе сүннеттің тура мағынасын кез келген дәлелді себеппен астарлы мағынаға келтіру әдісі)(тәпсір) және басқалардан өзгеше қолданылған. Әдиб Әс-Сәлих (1926-ж.т.) *тафсірді* (арабша: التفسير, қазақша: тәпсірді) «сөздердің мағыналарын және олардың [діни] өсиеттер мен үкімдерді дұрыс түсінуге негізделген мәтінді қолдану үшін көрсету тәсілдерін түсіндіру» деп анықтады. *Тафсірдің* осы анықтамасын ескере отырып, *тафсір* үдерісіндегі Ижтихадтың мақсаты мәтіннің мағынасын да, оның заңдық салдары мен қолданбаларын да түсіндіру. Осылайша, біз айтқан Ижтихад жоғарыда аталған бірінші санатқа жатады, яғни Құран мен Сүннетке негізделген ислам заңдарына адал болып қала беретін мақтауға тұрарлық түсінік. *Әр-Ра’и* арнайы сөзіне келетін болсақ, біз мұны Ижтихадпен қатар қолданамыз.

ЕКІНШІ ТАРАУ

Ижтихадтың әдіснамалық талаптары туралы

Ижтихад тәжірибесі беделді дереккөзге негізделуі керек. Ижтихадтың қайнар көзі Аллаһ Елшісінің (с.ғ.с.) мәлімдемесі болған кезде, бұл мәлімдеме өзі үшін беделді болып табылады, оны Құранның аянымен (аятымен) және ол берген хабардың жаңылыспауымен қуаттайды. Әш-Шаукани (хижраның 1250-ші б. з. ж/ж.) айтуынша, пайғамбардың сахабалары Ижтихад арқылы қалыптастырған пікірлер, егер олар пайғамбармен бекітіліп, мақұлданған болса, заң шығарудың беделді негіздері болған. Әбу Ханифа (хижраның 150-ші ж/ж. 767-ші ж.) Тәсілі алдымен Құдайдың кітабында айтылғандарды қабылдауы керек еді. Егер жауап жоқ болса, ол Аллаһ Елшісінің (с.ғ.с.) сүннетіне үңіліп, солардың қайсысын қаласа да, сахабалар айтқан нәрсеге жүгінеді.

Ал имам Әл-Харамайн Әл-Джуәйни (б.з. 478-ші хижра жылы/1085-ші б.з. жыл), мәселелер бойынша және тиісті сұрақтарға байланысты мән-жайларды егжей-тегжейлі баяндауда қарапайым адамдар жетекші сахабалардың көзқарастарын емес және терең зерттеген кейінгі ғалымдардың ілімдерін ұстану керек деген пікір айтты. Әл-Жабири осы заманға сәйкес келетін тәртіпте ислам заңдарын қолдану үшін біздің исламдық үкімдерді қолдануды басқаратын билік көзін құруымыз керек деп санайды. Осы турада, сахабалардың мысалы ғана мұсылмандарды бір көзқарас шеңберінде біріктіре алады, өйткені ол әртүрлі заңдық мектептердің пайда болуынан және көптеген мәселелер мен сұрақтар бойынша туындаған келіспеушіліктерден бұрын болған.

Ижтихад және ашық мәтіндер

Ижтихадтың қолданылу аясы – бұл нақты емес, алыпсатарлық; демек, «айқын мәтіндермен Ижтихад жоқ» (арабша: لا اجتهاد مع الناس, транскрипциясы: *ля иджтихад ма'а ән-насс*) ұраны, яғни сенімділігі мен мағынасы жағынан біртұтас мәтіндер. Бұл барынша өз күшін әлі де сақтайды; дегенмен, ол талқылаудың тақырыбына айналды, өйткені ол Құран мен Сүннеттегі мәтіндерді жаңашылдықпен немесе жасампаздық түрде түсіндіруге, әсіресе мәтінді нақты жағдайларға қолдану шарттарына қа-

тысты. Егер мәтін түпкілікті мәтін ретінде қарастырылса, оған қатысты қандай-да бір Ижтихадпен айналысуға рұқсат жоқ па? деген сұрақ туындайды.

Қосалқы, қарапайым мәселелерді қарастыратын нақты мағынадағы және сенімді мәтіндермен жұмыс жасағанда, Ижтихад мәтіннен ертерек шыққан үкімді біржолата жоймайды; дегенмен, бұл бұрынғы үкімнің шеңберінен шығып кетуі мүмкін. Қазіргі заманда, бұрынғы дәуірлердегідей, Ижтихад жұмысы екі бағытпен шектелуге бейім: (1) Құран мен Сүннетте ешқандай анық мәтін қарастырылмаған мәселелер және (2) ойбағамдық сипаттағы мәтіндер, олардың дәлдігіне қатысты мағынаға сәйкес пе? Бұларға, сонымен қатар, Ижтихадқа тиісті үшінші саланы қосуға болады және оған Фатхи Әд-Дурәйни, исламдық құқық мәселелеріне қатысты жанашырлық танытушылардың бірі, мәтіндік қолдану деп аталады.

Заманауи Ижтихадқа қатысты Абд Әл-Маджид Ән-Наджар (1945-ж.т.) мәтін неғұрлым анық болса, соғұрлым мәтіннің түсінігіндегі ойлаудың рөлі аз болады және керісінше деп тұжырымдайды. Әрі қарай, Юсуф Әл-Қарадауи (1926-ж.т.): (1) Ижтихад мәселені толық анықтауға күш салуды талап етеді; (2) ешқандай нақты мәселелер Ижтихадқа жатпайды; (3) алып-сатарлық мәтіндер мен шешімдерге түпкілікті сияқты қарауға болмайды; (4) қазіргі уақытта заңдық және дәстүрлі бағыттағы мектептер арасында қалыптасқан алшақтықты жою үшін жұмыс жасау керек; (5) пайдалы жаңа түсініктер құптасуы керек; (6) коммуналдық Ижтихадқа ауысу қажеттілігі туындайды, өйткені бүкіл топтың көзқарасы жеке адамға қарағанда дұрыс болуы мүмкін.

Ижтихад және фикһ негіздері

Ислам құқығы айтарлықтай кеңдік пен икемділік деңгейімен ерекшеленеді. Демек, ол әртүрлі жағдайларға сәйкес шешімдер шығаруға тырысып, пайымдауға және түсіндіруге кең орын қалдырады. Кез-келген нақты мәтінмен шешілмеген жағдайларға тап болған кезде тақылеттес пайымдаулар (*қияс*), сот қалауы («*истихсан*»; арабша: *استحسان*), шектеусіз мүдделерге негізделген пайымдау («*истисләх*») (араб тілінде: *استصلاح* – пайдаға ұмтылу), әл-масалиһ әл-мурсала (араб тілінде: «тәуелсіз пайдалы

әрекеттер») – ислам құқығында (фиqh) – оның туралы еркін үкімге негізделген пәтуа шығару әдісі. Ислам құқығының негізгі көздерінен нұсқауды алу мүмкін болмаған жағдайларда бүкіл қоғамға (үмметке) пайдалы. Истислах – ар-рай санаттарының бірі және қазіргі ислам қоғамының қажеттіліктерін ескере отырып, ислам құқығын дамытудың маңызды құралы) сияқты әдістерді қолдануға және басқаларға жол беріледі. Ислам құқығының негізгі мақсаттары мен ниеттері жеткілікті түрде жан-жақты, сондықтан олар мұсылман заңгерлеріне талқылау кезінде рухани және материалдық мүдделерді ескеруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ оларға белгілі заңды шешімдердің нақты негіздерін талдауға және санауға рұқсат етіледі, егер мұндай үкімдер *тааббудия* (адам ақылымен түсіндіруге келе алмайтын және белгілі негізі жоқ бұйрықтар немесе үкімдер) деп жіктелмеген болса керек.

Иршад Әл-Фухуль деп аталатын еңбегінде Әш-Шаукани *иджма*’ сөзін әдетте «келісім» деп анықтаған, «мұсылман қауымының *мужтахидтері* арасында Пайғамбардың қайтыс болғаннан кейінгі осы немесе басқа мәселе бойынша, осы немесе қазыргы замандағы келісімдері». «*Усуль*» (арабша: أصول, яғни шығу тегі) ғалымдары қабылдаған «*иджма*’» («Арабша «*иджма*’» немесе қазақша нұсқасы «*ижма*’» (араб тілінде: إجماع – сөзбе-сөз «бірауыздан» деген мағынаны білдіреді) – талқыланатын мәселе бойынша беделді адамдардың келісімі, бірауыздан пікірі немесе шешімі) бұл анықтамасы, егер: (1) айтылған келісім Ижтихадпен айналысуға қабілеті жоқ адамдардың келісімі болса, (2) ол басқа қоғамдастыққа қатысты мұсылман қауымы және (3) егер бұл Пайғамбарымыздың көзі тірісінде болған келісім болса, ол «бәтуаластық» анықтамасына кірмейді, сол сияқты, бұл анықтама «бәтуаластық» арнайы сөзі тек осындай келісімге қатысты болатындығын белгілі бір жас, және егер ол «осы немесе басқа мәселеге» қатысты болып, ол келісіммен шектелетіндігін білдіреді.

Бәтуаластық білім де, жемісті іс-әрекет те бермейтін көптеген тәсілдермен тұжырымдалған. Мұндай тұжырымдамалар *усуль* («*усуль*»; араб тілінде: أصول, «негіздер») ғалымдарының ұзақ пікір-таластарының тақырыбы болды. Бәтуаластық қолдануға тыйым салғандар оған қарсы көптеген дәлелдер келтірді. Алайда көптеген ғалымдар мұндай қарсылықтарды жоққа шығаруға және бәтуаластық тұжырымдамасының негізділігін

анықтауға тырысты. Бәтуаластыққа сүйенуге қарсылық білдіргендер көтерген қиындықты мұсылмандардың тарихи тәжірибесі дәлелдейді. Мысалы, біз Пайғамбарымыздың сахабалары дәуірін қоспағанда, мұсылман қауымы бұрынғы ғалымдар сипаттаған келісім түріне ешқашан куә болмағанын байқаймыз.

Сонымен, *Иршад Әл-Фухуль, усуль* ғалымы Әш-Шаукани өз еңбегінде: «Егер біз бәтуаластыққа сүйенуді қолдайтындар дәлелдейтін барлық дәйектердің дұрыстығын мойындасақ та, осындай дәлелдерден көп қорытынды жасауға болады: бұл адамдар ортақ келісімге келгендері жарамды. Бір нәрсенің жарамды екендігі ғана біз оны ұстануды талап етпейміз». Ахмад Шакир (1892-1958 жылдар): «*усуль*» («*усуль*»; араб тілінде: أصول, «негіздер») зерттеушілері келісетін бәтуаластық түріне келетін болсақ, оны жүзеге асыру мүмкін емес. Шынында да, бұл жай елес. Қандай да бір мәселе шешілмегенде және олардың көзқарастарын қолдайтын сенімді дәлелдер болмаған кезде, олардың жағында «бәтуаластық» бар екенін айтып, қарсыластарын кәпір деп таңбалайтын көптеген заңгерлер бар». Әлләл Әл-Фәси (1910-1974) «*Мақасид Әш-Шариа Әл-Ислямийя уа Макаримуху*» (1910-1974) атты кітабында «Жалғыз жарамды бәтуаластық мүмкін *мужтахидтерден* бастау алады. Келісімнің жүзеге асырылмауының кем дегенде екі себебі бар: (1) оған жету үшін жеткіліксіз (уәж) дәлел және (2) әлемдегі мұсылмандарды біріктіретін халифаттың құлдырауы».

Бұрын сенушілерді ақылдасу үшін және олардың шешімдерін бекіту үшін жинайтын сахабалардың жасаған істеріне жүгінудің ешқандай жақсы қасиетін көрмеймін. Неге десеңіз, сол кездегі мұсылман қауымы іштен бөліну мен сырттан дұшпандықтың бірлескен қысымымен құлдырап жатқан қазіргі мұсылман қауымына қарсы тұрғаннан түбегейлі ерекшеленетін жағдайға тап болды. Сонымен қатар, өз дәуіріндегі жетекші *мужтахидтер* болған алғашқы халифтер жердегі билік пен Құранның ілімдерін қалай сіңіру керектігі туралы терең түсінікке ие болғанын есте ұстаған жөн. «*Иджма'*» (арабша: «*иджма'*» немесе қазақша нұсқасы «*ижма'*» (араб тілінде: إجماع – сөзбе-сөз «бірауыздан» деген мағынаны білдіреді) – талқыланатын мәселе бойынша беделді адамдардың келісімі, бірауыздан пікірі немесе шешімі), біріншіден, білікті *мужтахидтер* болып табылатын мұсылман қауымдастығы мүшелерінің

келісімінен тұрады. Содан кейін бұл келісім мұсылман қауымының басқа мүшелері арасында *Тәубе сүресінің*, 9:122 аятында келтірілген бұйрыққа сәйкес таратылуы керек, мұнда соғыс уақытында мұсылмандар иманды зерттеу керек емес деп айтылған, алдыңғы шептер, олар соңғылар шайқастан оралғанда «... үйге келген бауырларына сабақ бере алады...» Осылайша, ғылыми қауымдастықтың ақыл-кеңесі іс жүзінде жалпы ислам қауымдастығының «бәтуаластығына» айналады. Мұндай жан-жақты келісімді олардың әрқайсысы өз аймағына сәйкес келетін сансыз тар бәтуаластықпен алмастыруға негіз жоқ. Тұжырымдаманы бәтуаластыққа жету мүмкін болмайтын деңгейге дейін кеңейтудің де ақиқаты жоқ.

Коммуналдық («коммуналдық» француздың – «қауымдастық» зат есімінен және одан әрі латынның *communis* – «жалпы» сын есімінен шыққан) немесе топтық Иджтихад – мұсылман қауымының сенімдерін ұстану туралы бұйрыққа жауап; бұл сонымен бірге мұсылман қауымының зияткерлік, мәдени, саяси және әлеуметтік бірлігінің, күші мен тұтастығының көрінісі. Негізінде, мұсылмандар арасында топтық Иджтихадты ұйымдастыру мен айналысудың қажеттілігі туралы кеңінен келісімдер бар, дегенмен бұл жұмыстың формасы, оған жету үшін қолданылатын әдістер және осындай қауымдық Иджтихад пен атқарушы орталықтар арасындағы байланыс үкіметтік органдар сияқты билік тарапынан келіспеушіліктер туындады.

Кейбір ойшылдар ислам ғылымдары алдыңғы қатарлы ғалымдарының қатысуымен академия құруды ұсынды. Ислам әлемінің барлық аймақтарынан келетін және заңдық мектептердің барлық шоғырын ұсынатын мұндай ғалымдар мұсылман қауымының қажеттіліктерін талқылап, барлық жерде мұсылмандардан не талап етілетіні туралы үкімдер бойынша келісіп, олардың шешімдерін жариялайтын еді. Тағы бір ұсыныс – мұсылман мемлекеттеріне «құзыретті ғалымдарға» бүкіл мұсылман әлемінің атынан шығатын заң шығарушы кеңес құруға мандат беру және олардың шешімдері барлық мандат беруші мемлекеттер үшін «міндетті» болады.

Әт-Турабидің пікірінше, «иджма'» ұғымы білікті ғалымдардан заңды шешімдерді іздеудің заманауи тәжірибесі түрінде болуы мүмкін;

парламенттік өкілдік жүйесі арқылы жанама келісімге қол жеткізуге болады. Басқаша айтқанда, әлем мұсылмандары еркін сайлаған парламенттік кеңес өздерін толғандыратын мәселелер бойынша ресми келісім жасау үшін жауап береді. Егер шын мәнінде *иджма*’ мұсылмандардың зияткерлік және саяси бірлігін қамтамасыз етуді мақсат ететін бүкіл әлемдік мұсылмандар қауымдастығының келісімі ретінде қарастырылса, ал егер бұл келісім жергілікті жерде жүзеге асырылатын болса, онда келу үдерісі бәтуаластық ресми шешім қабылдаушы органдарды тарту үшін жеткілікті кең болуы керек. Арабша нұсқасы «*иджма*’» немесе қазақша нұсқасы «*ижма*’ арнайы сөзі немесе бәтуаластық туралы айтатын болсақ, біз «Ижтихад» арнайы сөзін исламдық құқықтану саласында дәстүрлі түрде оған қарағанда кеңірек, кең мағынада қолданамыз. Біздің айтып отырғанымыз – мұсылман қауымының барлық ресурстары мен мүмкіндіктері іске асырылатын кең ауқымды қатысуымен ерекшеленетін Ижтихадтың бір түрі.

ҮШІНШІ ТАРАУ

Ижтихад шарттары мен келіспеушіліктер диалектикасы туралы

Ижтихадпен байланысты ең даулы тақырыптардың бірі – *мұстахидтің* орындауы қажет шарттар, яғни Ижтихадпен айналысуға лайықты деп саналатын адам. *Усуль* ғалымдары орындалуы керек шарттардың түрлері және олардың қаттылығы мен жұмсақтылығы туралы әр түрлі пікірлер айтты. Әсіресе мұсылман қауымының өмірінің көптеген салаларында алға жылжуының болмауын ескере отырып бұл қайшылық қазіргі заманға дейін жалғасты.

Қазіргі заманғы ой және сақтау-қайта қарау туралы пікірталас

Білікті *мұстахид* талап етілетін шарттар туралы заманауи қайшылықтар екі жалпы үрдісті тудырды. Бірінші үрдіс – бұл шарттарды дәстүрлі түрінде орындау қиындықтарын ескере отырып, оларды қайта қарау және азайту, ал екіншісі – оларды қазіргі кездегі оқу жетістіктері мен оқудың кеңейтілген мүмкіндіктері аясында өзгеріссіз сақтау.

Құқықтану саласында дамыған сияқты нақты шарттарды қоя бастаған бірінші адам, Әш-Шафии болуы мүмкін. Шарттардың қолданыстағы тізімдерін қайта қараудың пайдасына келтірілген бір дәлел – олардың Құран мен Сүннеттен алынған мәтіндерге негізделмегендігі. Керісінше, олар, ең алдымен, мұндай шарттар Ижтихадтың Құдайдың аянының қолданылуына кепілдік беру атқарымын орындауға көмектесетініне сенімді болды. Алайда, бұл құралдардың ешқайсысы нақты мәтінмен жазылмағандықтан, келіспеушіліктер туындады. *Мужтахидтерге* тым қатаң шарттар қою Ижтихад рухын өлтірді және еліктеу үрдісін жалғастырды деп ұсынылды.

Өт-Турабидің пікірінше, Ижтихадты басқаратын ережелер тек қоғамның өз діні туралы ойлау жауапкершілігінен босатылған қарапайым халық пен діннің құпиялары мен монополиясына ие зияткерлік дегдарлар арасында бөлінген ресми шекара емес ішкі шындық. Біреудің *мужтахид* қызметіне лайықты екенін анықтау үшін белгілі бір ресми критерийлер қолданылуы мүмкін – мысалы, оның белгілі бір салада жоғары білімі бар. Алайда, немқұрайлы біліктілік қандай болмасын, ақыр соңында үкім шығарылуы керек жалпы мұсылман қауымы.

Исмаил Р. Әл-Фарукидің тағы бір ерекше шарты – бұл біз «исламшылдық» деп атауға болады. Ол бұл қосымшаны, біріншіден, «исламизм» *усуль* («*усуль*»; араб тілінде: أصول, «негіздер») ғалымдары қарастырған барлық жоғарыда аталған шарттар үшін алғы шарт болғандығына негізеді. Екіншіден, *мужтахид* тұжырымдаған заңды үкімдер жоғары мақсаттармен немесе ниеттермен басқарылады, олар өз кезегінде ислам ілімдері мен құндылықтарымен қалыптасады.

Ижтихадпен айналысудың шарттары: тарихи және заманауи үлгілер

«Әл-Бұрхан» кітабында Әл-Джуәйни басқа *усуль* ғалымдарының *мужтахидке* қажет сипаттамалар туралы не жазғанын қысқаша баяндайды. Әл-Исфараини (317-418 хижра/949-1027 ж.ж.) осындай айырмашылық белгілерінің саны қырықтан кем емес. *Мужтахид*, мысалы, (1) кәмелетке толған болуы; (2) араб тілін жақсы білу; (3) Құран Кәріммен және Құран ғылымдарымен, ислам құқығының, тарихтың, хадис

ғылымдарының және фикһтың негізгі қайнар көздерімен таныс болу және (4) адам жансезімін туа біткеннен түсінуі керек. *Әл-Мустасфада* Имам Әл-Ғазали «біріншіден, ол ислам заңдарының жоғары мақсаттарын жетік біліп, көкейтесті сұрақтар мен мәселелерді көтеріп, ой елегінен өткізіп, оларды рет-ретімен олардың салыстырмалы маңыздылық дәрежелерін реттей білуі керек» деп тұжырымдады. Екіншіден, *мужтахид* басқаларға әділеттілік таныту қабілетіне нұқсан келтіретін күнәлардан аулақ болатын тік мінезді адам болуы керек».

Әз-Зәркаши айтқан шарттардың бірі оның «көру тәсілі» (*النزار كيفية الكيفية*) деп атауы болды, яғни дәлелдер мен анықтамаларды қалай пайдалану керектігін және дұрыс үйжайларды салуды түсіну. Осыған байланысты Әз-Зәркаши былай деп жазды: «Бұл Әл-Ғазалидің [*мужтахид*] қисын ғылымын түсінетіндігі туралы ережесіне негізделген». Алайда, *Маджмуғ аль Фатауада* Ибн Таймия егер кімде-кім қисынны түсіну Ижтихад жасау мүмкіндігінің шарты деп мәлімдесе, бұл талап жай ашылады деп мәлімдеді, талап қоюшының «ислам заңдарын да, [грек] қисынсының шын табиғатын да білмеуі». *Мужтахидтің* біліктілігіне қатысты *Әл-Бахр Әл-Мұхит*, Әз-Зәркаши «көзқарас пен зеректік», «діннің негізгі қайнар көздері туралы жан-жақты білім» және «арифметиканы білу» тізімдерін келтірді. Әш-Шәтиби *мужтахидтің* біліктілігін оған дейін ешкім нақты немесе егжей-тегжейлі белгілемеген екі шартта түйіндеді, атап айтқанда: 1) ислам құқығының мақсаттарын толық түсіну және (2) осы түсінікке негізделген шешімдерді шығару мүмкіндігі. Әр-Рәзиге сәйкес *Аль-Махсуль фи Ильм аль Усульда* «белгілі бір аймақта ғылыми келісім болғандығын анықтауда көзқарастары ескерілетін адамдар, олар басқа салаларда білікті болмаса да, сол саладағы білікті *мужтахидтер*».

Әл-Қарадауи *мужтахидтің* сегіз тақырып бойынша: Құран, Сүннет, араб тілі, келісім нүктелері, фикһ қағидалары, ислам заңдарының мақсаттары мен ниеттері, адамдар және тұрмыстық мәселелер туралы білімді болуы керек деп тұжырымдайды. Әлләл Фәсидің айтуы бойынша, *мужтахид* үш негізгі дереккөзге сүйенеді: (1) құдай берген дәлелдерге негізделген білім; (2) араб сөздерінің мағыналарын зерттеу; және (3) дәлелдемелерді өлшеу және оның пайдасына неғұрлым көбірек болатынын таңдау үдерісі. «*Әл-Фикр Әс-Сәми*» кітабында Әл-Хаджуи

Әт-Таалиби (1956-жылы) *мужтахидті* әртүрлі академиялық пәндерді түсіну қабілетіне ие, ақыл-ойдың құндылығын мойындайтын «ақылды ересек адам» деп анықтады, тілтанымды, араб тілін, діни негіздерді, шешендік өнерді (риторика, немесе шешендік өнер (көне грек тілінде: ἡ ῥητορικὴ τέχνη «шешендік» ← ῥήτωρ «шешен») – сөз өнерін, көркем сөз және шешендік өнерді құрастыру ережелерін, дүниетанымын, шешендік өнерді, дүниетанымды зерттейтін филологиялық пән) және Құран мен Сүннеттен алынған заңды шешімдер үшін тиісті дәлелдерді жеткілікті дәрежеде меңгерген.

Ижтихадпен байланысты ойдағы «дұрыс» және «бұрыс»

Ижтихадпен байланысты ойдағы «дұрыс» және «бұрыс» мәселесі адамның *мужтахид* дәрежесін алу үшін кездесетін жағдайларымен тығыз байланысты. Осы шарттарды қоюдың мақсаты – білім іздеушінің *мужтахид* рөлін қабылдауға дайын болуын қамтамасыз ету. Ислам заңы *мужтахидтің* үкімі дұрыс болса, екі сауап, ал қателесе, бір сауап алады деп бекітілген. Алайда біліктілігі жоқ адамдарға Ижтихадпен айналысуға қатаң тыйым салынады. Егер олардың шешімдері дұрыс болса да, олар үкімдерінде қателеседі және заңсыздыққа барады деп саналады.

Мұсылман қауымына негізсіз жаңашылдықтар мен жаңылыстырушы идеялар еніп, енжарлық, артта қалушылық пен тоқырауға ұшырау мән-бісі өмірдің көптеген салаларында Ижтихад практикасын сақтамауынан болып жатады. Керісінше, Ижтихад – бұл тұрақты тәжірибе, қателіктер мен негізсіз пікірлер өмір сүре алмайды, өйткені *мужтахидтер* оларды түзетіп, түп-тамырымен жойып жібереді.

Бірыңғай, біркелкі «шындық» бар деген тұжырымнан бастайтын *усуль* ғалымдары, барлық *мужтахидтер*, олардың келіспеушіліктеріне қарамастан, негізінен, қай пікірдің дұрыстығын анықтамасада да, жер бетінде барлық *мужтахидтердің* пікірлері дұрыс деген тұжырымға келді, олардың үкімін толық деп түсінді. Алайда, ақиқат әртүрлі жағдайларға байланысты әртүрлі пішінде болады деген алғы шарттардан бастаушылар барлық *мужтахидтер* олардың келіспеушіліктеріне қарамастан дұрыс деп тұжырымдайды.

«Дұрыс» және «бұрыс» пікір-таластарында көптеген ғалымдар «ұтымды тұжырымдар» мен «заңдылықтар» саласы арасындағы айырмашылықты анықтады. Оңтайлы жағдай деңгейіндегі қателік адамға Құдайды және оның елшісін білуге кедергі келтіруі мүмкін, өйткені бұл салада бір ғана Шындық бар, ал басқалары жоқ; бұл шындықты растайтындар иман жолында, ал оны растай алмағандар кәпір деп саналады; арасына түсіп қалған адамдарға қатысты олар туралы пікірлер әр түрлі.

ТӨРТІНШІ ТАРАУ

Таджид пен Ижтихад арасындағы қабаттасу және бірін-бірі толықтыру нүктелері

***Таджид* (التجديد) арнайы сөзі сөздік құрамында,
заңда және техникалық пайдалануда анықталған**

Дж-д-д үш әріпті түбірінде көптеген белгілер бар. Мысалы, *джадда* етістігі (ауызша зат есімі, *джидда*) жаңа болу деген мағынаны білдіреді және осылайша мағыналық жағынан жаңа мағыналармен шығуға күш жұмсауды қажет ететін *ижтахда* етістігімен байланысты. *Джадда* етістігінің бастапқы пішіндемесі – кесіп тастау болды (ауызша зат есім, *джадд*). *Джадд* сын есімі түйеге қолданылған кезде оның сүті тоқтағанын білдіреді, ал жаңа шапан (*сауб джадид*) – жаңа кесілген. Байланысты етістіктің пішіндері *тэжаддада* (жаңару), *джаддада* (жаңару) және *истаджада* (жаңадан пайда болу) болып табылады. *Джидда* деген ауызша зат есім құлдырау немесе нашарлау деген мағынаны білдіретін била зат есіміне қарама-қарсы. Демек, күн мен айда қолданылатын арнайы сөз – *эл-джадидан* ('екі жаңасы'), өйткені олар ешқашан ескірмейді және тозбайды.

Құранда біз *джадид* сын есімі алты рет кездесетінін білеміз. Сүннетте, керісінше, *тэждид* және Ижтихад ұғымдары барлық басқа мағыналар мен белгілерді жоққа шығаратын полименталды, айрықша мағынада болмаса да, бағыт пен басшылыққа қатысты қолданылады. Сүннетте біз *дж-д-д* түбірінің туындыларын нашарлаудың орнына кесу, өзін-өзі қамтамасыз ету, ұлылық, беріктік, айқындылық және жаңалық мағынасында қолданамыз.

Кейбір ғалымдар жаңаруды бір немесе бірнеше жеке адамдар бастаған қозғалыс ретінде, ал басқалары оны бүкіл қоғамдастық бастаған қозға-

лыс ретінде қарастырады. Бұл жеке тұлғаға немесе топқа исламдық құқықтану бойынша мамандандыру қажет емес. Әт-Турабидің пікірінше, діни жаңаруды біріккен адамдардың бүкіл тобы қабылдауы керек, өйткені біздің заманымыздағы өмір соншалықты күрделі болды, зияткерлік жаңару жеке адам үшін өте үлкен міндет, дегенмен көрнекті және ықпалды, жалғыз қолға алу. Әл-Қарадауи діни жаңарудың анықтамасын пайғамбарлық хадистерге сәйкес кеңейтуді ұсынды, бұл діни жаңаруды насихаттау бір адамның емес, ақиқат мүддесінде бірлесе жұмыс жасайтын топтың жұмысы екендігін көрсетеді. Біз бірдеңені жаңартқанда, біздің мақсатымыз жаңартылатын болмыстың мәнін өзгерту немесе оны басқасымен алмастыру емес, керісінше, оны өзінің бастапқы қалпына келтіру. Діни жаңару жағдайында ол бастапқы негізге сүйеніп, діннің бастапқы хабарына және мақсатына оралуды көздейді.

Исламдағы зияткерлік жаңару бұрынғы түсініктерді жоймайды немесе жаңа ойлау жүйесін орнатпайды. Керісінше, бұл өз уақытында қалыптасқан қажеттіліктерге сәйкес және тиісті ережелер, әдістемелер мен белгілі тұрақтылықтарға сүйене отырып, бұрыннан бар идеяларды қайта ашуды және дамытуды қамтиды. Оның беделді сілтемелеріне келетін болсақ, олар: Құран, пайғамбарлық сүннет, ислам қағидаларын түсіну құралдары мен тетіктері (ақыл, келісім, сол сияқты) және исламның зияткерлік және заңдық мұрасы.

Қазіргі исламдық зияткерлік жаңарудың үлгілері

Жаңарудың бастапқы нүктесі Құран мен Сүннетте жатыр. Біздің Құран мен Сүннетті түсінуіміз бен қолдануымыз мұсылмандардың алғашқы ұрпақтарының, әсіресе Пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) сахабаларының, сондай-ақ кейінгі мұсылмандардың ұрпақтарының тәжірибелеріне негізделген. Ғалымдар мен ойшылдар нақты мәселелерді қалай түсінуге және оған қалай жауап беруге болатындығында әр түрлі болуы мүмкін, алайда негізгі алғышарттар мен түпкі мақсаттар ортақ болған жағдайда мұның зияны жоқ.

Діни және зияткерлік жаңарудың әртүрлі заманауи үлгілерінің әрқайсысы үш негізгі, бір-бірімен қабаттасқан тұжырымдамалық салаларға, атап айтқанда: дінге, ақылға және шындыққа (яғни, нақты жағдайларға)

немесе аян, адамгершілікке және ғарыш. Ешқандай қоғамдық құрылым тек өнер, ғылым және ақыл негізінде өмір сүре алмайды, өйткені бұл адамзатқа алға жылжуға мүмкіндік беретін рухани өлшем. Рухани өлшем жоқ жерде өркениет құлдырайды, өйткені кім жоғары көтерілуге қабілеті жетпесе, ол тартылыс күшінің себебімен төмен қарай құлдилайтын жері болмайды.

Малек Беннабтың (1905-1973 жылдар) тұжырымдамасы бойынша өркениеттік жаңару мен оянудың шарттары: адамдар, топырақ және уақыт. Осы үш себепшарт мұсылман қауымын алғашқы тарихи кезеңдерінде қажет нәрсемен қамтамасыз еткен әлеуметтік капиталды құрайды. Қазіргі кезде назар аудару керек басымдықтарға келетін болсақ, Мунир Шафик (1934-ж.т.) келесі мәселелерді атап өтті: ерекше қажеттілік: мұсылман қауымдастығына өзін шет елдік бақылаудан босату арқылы автономия мен абыройды қалпына келтіруге мүмкіндік беру; бүкіл әлемдегі мұсылман қауымын бөліп-жарған жік-жіктер мен жағдаят біртұтастыққа жету керек; дамуға байланысты мәселелер; әлеуметтік әділеттілік, адамның қадір-қасиеті, кеңес беру практикасы және билеушілер мен олардың адамдар арасындағы қарым-қатынас мәселелері; қоршаған ортаның ластануы; кедей елдер жұмыс істейтін қарыз ауыртпалығы; және отбасы бірлігінің ыдырауы және күйреуі.

Жаңару және түсіну мен қолданудың әртүрлі тәсілдері

Ғалымдар *тәждид* (арабша: التجدید, жалпы «жаңару» деп аударылады) және басқа да онымен байланысты арнайы сөздер арасындағы айырмашылықты әр түрлі қарастырады. Пікірлердің әр түрлі болуына себеп – қазіргі арнайы сөздердегі осы арнайы сөздердің кейбіреулері мұсылман қауымының тарихи сенімдері мен тәжірибелеріне қайшы келетін мағына береді. Алайда олардың қолданылуын толығымен алып тастаудан гөрі, біз осы арнайы сөздер мен оларға қатысты ұғымдарды олардың арнайы сөздер жинақтылық, тілтанымдық және құқықтық бастауларын бөліп көрсету арқылы жағымсыз ерекшеліктер мен коннотациялардан («коннотация») (соңғы латын тілінен *connotatio*; латын тілінен *con* «бірге»+ *not* «мен белгілеймін», «мен таңбалаймын») – тіл бірлігінің ілеспе мағынасы) айыруымыз керек. Ең толық жаңару – бұл жаңғыруды да, дамуды да біріктіреді.

Мен діни түрлендіру мен жаңарудың бірнеше түрлі тәсілдерін ұсынамын. Бірінші тәсілдің бастаушысы Хичем Джайт (1935-ж.т.) ислам заңнамасы саласында артта қалған елдер осы салада неғұрлым ілгерілеген елдермен қауысуы керек деп санайды. Мысалы, Джайт бізге нүктені қою керек деп санайды, он үш ғасыр бұрын Омейядтар тастап кеткен жазалар және біздің назарымызды оның мәртебесі ескірген және жаңаруды қажет ететін жеке мәртебе туралы заңдардың кең өрісіне аударады.

Бір семантикалық отбасыға жататын арнайы сөздер

Арнайы сөздер жиынтығы белгілі бір дәрежеде *тәждидпен* немесе жаңарумен сәйкес келетін мағыналарды қамтиды. Мұндай арнайы сөздердің бірқатар мағыналық құрамдас бөліктері бар. Олардың барлығы, мысалы, жеке адамға және топқа, өзіне және басқаларға, заттар мен ұғымдарға, осы әлемге және ақырет әлеміне қатысты. Сонымен қатар, олардың барлығы қозғалыс пен жаңару, құрылыс және үлес қосу, бір жағдайдан екінші жағдайға ауысу мәселелерімен айналысады. Кейбіреулерін бір-бірінің орнына қолдануға болады.

1. *Тағайур*: әдетте ‘өзгеріс’ деп аударылған, *ғаййяра* етістігі (ауызша зат есім, *тағир*; ымырасыз, *тағаййяра*) біреудің немесе бір нәрсенің бір жағдайдан немесе күйден екінші күйге ауысу үдерісін білдіреді. Біз бір нәрсені өзгерткенде, оны бұрынғыдан басқасына айналдырдық. *Тағайур* немесе өзгеріс деп аталатын үдеріс екі пішіннің бірін алады. Біреу заттың сыртқы түрін немесе пішінін оның мәнін өзгертпей өзгертеді, немесе біреу оның мәнін өзгертеді; басқаша айтқанда, біреу оны белгілі бір мағынада басқа нәрсеге ауыстырады.

Мысалы, Абд Әл-Маджид Ән-Наджар өзгеріс үдерісін екі негізгі осьтің айналасында орналасқан деп санайды: бірі, шындықтан сол күйінде бас тарту, екіншісі, бар шындықты балама болатын шындыққа ауыстыру және осы балама қандай болу керектігі туралы нақты түсінікке және баламаның пайда болу жолдарының таныстырылымына негізделген міндеттеме.

2. *Ислах*: жақсылық, түзу және дыбыстылықты білдіретін *салах* зат есімі бүліну, нашарлау және зияндылықты білдіретін *фәсәд* есіміне («*фәсәд*» (арабша: فساد) – араб сөзі, «шірік» немесе «әдепсіздік», «азғындық» деген мағынаны білдіреді. Ислам мәнмәтінінде бұл жер бетіндегі жемқорлықтың таралуы немесе мұсылман жерінде зұлымдықтың таралуы, Құдайға қарсы ақылақтық бұзылу немесе қоғамдық тыныштықты бұзу деген мағыналарды білдіруі мүмкін) қарсы қойылады. Демек, туынды ауызша пішіні *аслаха* (ауызша зат есім, *ислах*; арабша: للإصلاح), бүлінген, негізсіз және зиянды болғаннан кейін бір нәрсені жақсы, дыбыстық немесе пайдалы етуді білдіреді; бір сөзбен айтқанда, түрлендіру немесе жөндеу. Осы семантикалық («семантика» (көне гректің сын есімі σφραγτικός, яғни «белгілеу» етістігінен шыққан) – бір сөздің, сөз орамының мәні, мағынасы) өрістегі қарама-қарсы жұптарға жекелеген адамдарға немесе топтарға сілтеме жасай алатын *муслих* (жаңартушы) мен *муфсидке* (жемқор, бұзғыш) қатысты.
3. *Ихья*: үш әріпті түбір *х-й-й* (ауызша зат есімдер, *хайя* және *хайауан*) *м-у-тқа* (ауызша зат есімдер, *маут* және *маутан*) өлім дегенді білдіреді. Өмір мен өлім, сайып келгенде, адамдар мен жануарларға, өсімдік жамылғысына және бүкіл планетаға қалай әсер етсе, олар ұғымдарға, қағидаларға, ілімдер мен теорияларға да әсер етеді. Құранның «соқырлар мен көрушілер; қараңғылық пен жарық; көлеңке мен аптап ыстық; және тірі мен өлі тең емес» (*Фатыр сүресі*, 35:19-22) «арнайы сөзімен» Талаб тірі ‘мұсылмандарды, ал «өлі» арнайы сөзі исламдық хабарды жоққа шығарушыларды сипаттайды. Жаңару, өзгеріс, түрлендіру, жаңғыру немесе қайта өрлеу болсын, ол бірдей атқарымды орындайды және сол мақсатқа қызмет етеді.
4. *Ба`ас*: *б-`-с* – трилитералды түбірі қоздыру, арандату, ояту мағынасын білдіреді. Дәстүрлі қолданыста «*бааса*» етістігі екі негізгі мағынаны білдіру үшін қолданылған. Соның бірі – *Араф сүресінде*, 7:103 аятында, онда Құдай «Одан кейін Мұса (Ғ.С.)-ды Перғауын және сыбайластарына мұғжизалармен жібердік. Сонда олар, мұғжизаға қарсы келді. Ал енді бұзақылардың

соңының қалай болғанын көр...» және *Әл-Бақара сүресінде*, 2: 213 аятында: «Адам баласы бір-ақ үммет еді. Сонда Аллаһ қуандырушы, қорқытушы пайғамбарлар жіберді. Адамдардың араларындағы талас нәрселерге үкім ету үшін олармен бірге хақ Кітап жіберді. Сол кітап берілгендер, ашық дәлел келгеннен кейін араларындағы кекшілдіктен ғана қайшылыққа түсті. Сонда Аллаһ иман келтіргендерді, олар тартысқан шындыққа өз ұйғаруымен жеткізді. Аллаһ қалағанын даңғыл жолға салады». (*бааса*), басқа мағынасы қайта тірілту, «*Бақара*» сүресі, 2:56 аятта айтылғандай: «Біз сені өлгеннен кейін қайта тірілттік (*ба-аснақум*)».

5. *Нахда*: *н-х-д* үш әріпті түбірі жоғары қозғалысты білдіреді. Осылайша, *нахада* (ауызша зат есімі *нахд* немесе *нухуд*), оның *интахада* туындысы сияқты, көтерілуді білдіреді, ал *нахда*, *нахд* және *нухуд* зат есімдері қозғалыс, көтерілу және күш жинау әрекеті. Демек, түбірі өзінен бұрынғыларға толық сәйкес келеді (*тағир*, *ислах*, *ихья* және *бас*), бірақ ол Құранның ешбір жерінде қолданылмайды. Ол сүннетте, әсіресе, намаз оқудың қалыптарында жазылған жазбаларда қолданылады. Алайда, жиырмасыншы ғасырдың ортасынан бастап жиі қолданылуын ескере отырып, «ояту» немесе «қайта өрлеу» деп аударылған *нах\ах* арнайы сөзі «оянудың ізашарлары» деп аталатын ойшылдар буыны бастаған зияткерлік қозғалыспен байланысты болды. (руад *ән-нахда*)

БЕСІНШІ ТАРАУ

Таклид, Иттиба және Ижтихад:

карама-қайшылық және бірін-бірі толықтыру

Ибн Фәрис (қ. 39- х.ж./1004-ж. Б.) бойынша үш әріпті түбір *қ-л-д* – «*қаф*, *лям* және *даль* әріптері [олар] екі дыбыс түбірін құрайды, олардың бірі бұл нәрсені немесе біреуді іліп қою немесе тоқтата тұру әрекетін, ал екіншісі сәттілік пен тағдырды білдіреді». Құранда бір рет кездесетін *қи-*

ляда (*қияид*) көпшілігі жоғарыда келтірілген мағынамен сәйкес келеді. *Әл-Маида сүресінде*, 5: 2-де *қаля'ид* арнайы сөзі құрбандыққа шалу үшін сойылатын жануарлардың мойнына қойылған гирляндтарды білдіреді, ал Сүннетте Аишадан берілген, «Мен Құдайдың Елшісінің құрбандыққа шалатын малына (*қалаид хади расуляллах*) гирляндтарды қолмен тоқыдым. Содан кейін ол оны олармен безендірді (*қаллада*)» деген сөзі бар. Құран Кәрім сияқты, Сүннет «*қаллада*» етістігін (ауызша зат есім, *тақлид*) нақты анықтамайды.

Әш-Шәтиби Ибн Масудтың *Әл-Иттисамда* келтірген сөзі: «Сақ бо-лығындар, сіздердің біреулеріңіз оның дінін басқа біреудің үлгісіне айналдырмас үшін, егер ол басқа адам сенсе, ол сенеді және басқа адам сенбесе, ол да жоққа шығарады». Демек, бірқатар ғалымдар еліктеуді исламның алғашқы ғасырларында естімеген «ауыр жаңашылдық» деп атады (*бидаа азыма*). Әш-Шаукани былай деген: «*Тақлидпен* айналысатын адам – бұл Құранды оқыту туралы да, Аллаһ Елшісінің (с.ғ.с.) мысалы туралы да сұрамайды, керісінше, өз имамының ілімінен басқа ештеңе ойламайды. Құран мен сүннетті сұрау үшін өз имамының ілімдерінен шығып кететін адамға келетін болсақ, ол анықтама бойынша *мукаллид* емес», – деген және сол себепті *тақлид* деп анықталған «Біреудің айтқанын оның сөзіне дәлел келтіруін талап етпей қабылдау».

Бір қызығы, ілімдері ең көп еліктеген адамдар, яғни исламдық фикһтың әртүрлі мектептерінің негізін қалаушылар – *тақлидті* айыптау мен тыйым салуда және оқудың маңыздылығы, Ижтихад, және дәлелдемелерді іздеу. Ахмад ибн Ханбал: «Адамның өз дінін басқа адамдар айтуына жол беруі – бұл надандықтың және түсініксіздіктің белгісі», – деп ескертті. Кейінгі ғалымдардың ішінде *тақлидтің* ең көрнекті сыншылары «жаңартушылық қозғалыс» (*ал-харака ал-исляхия*) немесе «қазіргі сәләфизм» (*әлсалафия ал-хадиса*) деп аталатындардың ізбасарлары болып табылады. және олардан таралған әртүрлі қозғалыстар мен мазхабтар. Фатхи Әд-Дурәйни былай деген: «*Тақлид* Ислам заңдарының жоғары мақсаттарына сілтеме жасамай, ешқандай қолдау немесе дәлелдеме бермейтін мәлімдемелер жасауды көздейді және осылайша, қандайда бір Ижтихадқа жүгінбей-ақ, ол адамның әрекетін тоқтата тұратын себебі. Осылайша, *тақлид* – бұл Құдайдың өзін ойландыру, ойлану және білім беру жауапкершілігінен бас тартуы, *Исра сүресінде*, 17:36 аятында

баяндалған: «Ешқашан өзіңе білімі жоқ нәрсемен айналыспа: Шынында, сенің естуің, көруің мен жүрегің – барлық мүшелерің [қиямет күні] жауап береді!»

Ижтихад және тақлид: олардың мұсылман қауымдастығындағы жалпы және қарама-қарсы қалыптастырушы рөлдері

Айта кету керек, *тақлидке* неғұрлым белгісіз жағдайда тыйым салатын ғалымдар мен имамдардың көпшілігі бұл тыйымды Ижтихадпен айналысуға мүмкіндігі бар адамдарға қатысты ғана шығарған. Мәтіндік және оңтайлы дәлелдердің әртүрлі түрлерінің арасындағы айырмашылықты анықтай алатын, бірақ *мұжтахид* ретінде толық сәйкес келмейтіндерге келетін болсақ, оларға *тақлидтің* тыйым салынған-тыйым салынбағандығы туралы пікірлер әр түрлі болды. Алайда, заңсыз мәселелер бойынша дәлелді шешімдер шығара алмайтын немесе күн санап күн көрумен күн санап айналысып жүрген білімсіз қарапайым адамға қажеттілік ретінде *тақлидпен* айналысуға рұқсат етілді деген бірауыздан келісім жасалды.

Тақлид жақтаушылары келтірген дәлелдерді мұқият зерттеу олардың біз шығарғысы келетін тұжырымдардың керісінше болуына әкеледі. Құранда да, сүннетте де біз оқуға, сұрақтар қоюға және олар жетекшілік ететін жерде дәлелдерге сүйену үшін кездесуге шақырамыз. Бір қызығы, бұл үндеулер кездесетін мәтіндер *тақлидті* жақтаушылардың ең сенімді аргументтері ретінде қарастырады. Аллаһ Тағала 16:43-те былай дейді: «Біз сенен бұрын да өздеріне уахи етіп, еркектерді ғана өзіне елші етіп, жібердік. Егер білмесеңдер, кітап иелерінен сұрандар». Бұл сұраққа Пайғамбар сахабаларының артықшылығы мен оларға еліктеудің ізгілігін растайтын хадистер жатады. Сахабалардың іс-әрекеттеріне еліктеу Пайғамбарымыздың дұрыс басшылыққа алынған халифалардан үлгі алу туралы бұйрығына сәйкес келеді. Алайда, керісінше, Пайғамбарымыз бізге осы немесе басқа мұсылман ғалымдары орнатқан әдет-ғұрыптарды ұстануды немесе басқа *мұжтахидтердің* көзқарасын ұстануды бұйырмады. Оның үстіне сахабалар арасында туындаған пікірлердің айырмашылығы Ижтихад үдерісінің серпіні мен мұсылман ақыл-ойының өміршендігінің дәлелі. Осылайша, бұл айырмашылықтар Құдайдың мұсылман қауымына деген мейірімділігінің белгісі және бізге Құдайдың бұйрықтарын

түсіндіру кезінде берілген кеңдік. Мұны аз ғана мұсылман заңгерлер түсіндірді, соның ішінде Юсуф Әл-Қарадауи де бар, мысалы, бірқатар маңызды педагогикалық негіздерге негізделген заңды шешімдер шығаруға көзқарас құрды, олардың бірі – «Өзінің пәтуасын жеткілікті түсініктеме мен түсіндірмемен сүйемелдеу». Ижтихадтың мұсылман өміріндегі рөлі мен маңызын Ибн Хазм жақсы тұжырымдаған: «Біздің әрқайсымыз Құдайдың бізден не талап ететіндігімен танысу үшін өз мүмкіндігімізше Ижтихадпен айналысуға міндеттіміз», – деп жазды.

Иттиба және Тақлид салыстыру мен карама-қарсылыққа қойылғанда

Ибн Фәрис бойынша *т-б-* үш әріпті түбірі дәйекті түрде «еру» немесе «артта жүру» мағынасын білдіреді. Бұл түбір Құранда бірнеше рет осы мағынада қолданылады, кейде *Бақара сүресіндегі*, 2:38 аятында сияқты бейнелі мағынада қолданылады. Басқа уақытта ол, мысалы, *Әли-Шуара сүресіндегі*, 26:60 аятындағыдай тура мағынада қолданылады. *Иттибаа* етістігі бір нәрсеге мойынсұну сезімін парызбен жеткізе алады, өйткені *Әл-Араф сүресінің* 7:203 аятында Пайғамбарымызға «...егер оларға мүғжиза келтірмесең, олар: «Оны өзің неге жасамадың?» – дейді. Мен: «Раббым тарапынан маған уахи етілгенге ғана бой ұсынамын. Осы Құран, иман келтірген елге, Раббыларыңнан ашық дәлелдер. Сондай-ақ тура жол әрі мәрхамет». Басқа жерде, *Назиат сүресінің*, 79:6-шы және 7-ші аяттарындағыдай, ол бір нәрсенің екіншісіне ілесіп отыруының ретін меңзейді. *Қаса сүресінің*, 28:42-ші аятында «*атбаа*» етістігі біреудің артық жұмысына сүйемелдеу немесе қудалау мағынада қолданылады. Перғауын мен оның иелері туралы сөйлескенде, Құдай: «Біз оларға бұл дүниеде қарғыс айтамыз (*атбанахум фи хазихи дунья лаанатан*)...» деп жазды.

Хабарламада Пайғамбардың кейбір адамдарды өздерінен бұрынғылар орнатқан жолдарды құлдықта ұстағаны үшін сынға алғаны туралы былай деп айтылған: «Шынында да, сендер өздеріңнен бұрынғылардың ұстанған шындығын шынтақ аспайтын дәлдікпен ұстандар (*ля татта-бианна*)». Алайда, *иттиба* мен *тақлидтің* айырмашылығы бар. *Иттиба* сөзі Құранды ұстануды сипаттау үшін қолданылады; егер Құранға сілтеме болмаса, онда Сүннеттен мәтінге сүйену керек; егер мұндай мәтін

болмаса, онда бұл біздің діндегі алдыңғы буындарымыздың бірауыздан қабылданған үкімдерін білдіреді. Егер осы дереккөздердің кез-келгенінен мәтін болмаса, онда *иттиба* жағдай мен Құранның тиісті мәтіні арасындағы ұқсастық нәтижесін ұстануды білдіреді; мұндай мәтін болмаған жағдайда, сүннеттегі мәтінмен ұқсастық жасалады; егер бұл мүмкін емес болса, онда ол діндегі алдыңғы буындардың ұстанған бағытымен қабылданады. Алайда, мұндай ұстанымның жарамды болуы үшін өзі Құран немесе Сүннеттен алынған ұқсастыққа негізделуі керек.

Ибн Таймийя *тәқлидті* айыпты, рұқсат етілмейтін *иттибаа'* (Аллаһ Тағаланың бұйрығына мойынсұну, бағыну, адалдық көрсету) түріне жатқызды. Заманауи ойшыл Таһа Әбд Әр-Раһманның (1944-жылы туған) пікірінше, *иттибаа'* мен *тәқлидтің* айырмашылығы – дәлелдердің баршылығында немесе жоқтығында. Осы тұрғыдан түсінетін болсақ, *иттибаа'* – дәлелмен қуатталған ұстанымды ұстану, ал *тәқлид* – дәлелмен қуатталмаған ұстанымды ұстану. Тарихи тұрғыдан алғанда, *тәқлид* пен *иттибаа'* арасында негізді құқықтық, арнайы сөздік және тәжірибелік айырмашылық пайда болды, оның біріншісі негізсіз және қолдаусыз еліктеумен, ал екіншісі басқаның үлгісін ойластырылған, дәлелді үлгімен байланыстырады.

АЛТЫНШЫ ТАРАУ

Жаңару мен Ижтихадты реттеуші ретінде мұсылман қауымдастығы (*Әл-Үммет*)

Үммет арнайы сөзінің әртүрлі қолданыстары мен мағыналары

Үммет сөзі Құранда бес негізгі мағынада қолданылады: (1) Жамағат, *Бақара сүресіндегі*, 2:128 аятта; (2) жас шамасы немесе уақыт кезеңі, мысалы, *Юсуф сүресіндегі*, 12:45 аятында; (3) Діни жетекші, мысалы, *Нахль сүресіндегі*, 16:120 аятындағыдай; (4) Түрлерге қатысты, *Анам сүресіндегі*, 6:38 аят және; (5) *Зухруф сүресіндегі*, 43:22-ші аяттағыдай келтірілген сенімдер мен амалдар жиынтығы. Бірінші мағынада үммет сөзі – қоғамдастық дегеніміз – бүкіл әлемдегі ұлттармен емес, жалпы доктриналық («доктрина» (латын тілінде: *doctrina* – «үйрету, ғылым, білім, ілім») – пәлсапалық, саяси немесе құқықтық теория, діни түсінік, ілім, сенім жүйесі, жетекші теориялық немесе саяси қағида. Сөздік мағынасының ұғымдармен ұқсастығымен. «концепцияның», «теорияның» «доктрина» зат есімінің кейбір схоластика мен догматизм тақылетті ілеспе ерекшеліктері бар) сенімдермен және міндеттемелермен біріктірілген халықтардан, тайпалардан және т.б. ислам заңдары мен ислам тәжірибелеріне, әдет-ғұрыптары мен құндылықтарына қолданылған. Бұл қоғамдастық – ортақ тарихы бар, жеңістер мен жеңілістер, қуаныштар мен қайғы-қасіреттер, үміттер және көңілсіздіктермен аяқталады. Демек, мұсылман үмбеті немесе дүниежүзілік қоғамдастық бір ғана, дегенмен бірнеше мұсылман халықтары немесе жергілікті қауымдастықтар болуы мүмкін.

Құран мұсылман үмбетін сипаттайтын бірқатар ерекшеліктерді анықтайды. Олардың ішінен үш қағиданы кейбіреулер анықтады: байсалдылық, таңдаулы және азап шегу немесе тестілеу. Әдетте араб тіліндегі үммет сөзін аудару үшін қолданылған «ұлт» арнайы сөзінің еуропалық қолданысына саяси мемлекеттің (*дәуля*) қалыптасуы сияқты

тарихи оқиғалар әсер етті. Батыс өркениетінде үммет арнайы сөзінің көбеюі туралы айтатын болсақ, ол ұлттық шындықтар әр уақытты қамтитын шіркеу ғимаратының қирандылары тұрғызылған кезеңде пайда болды. Осылайша үммет арнайы сөзі батыстық жазбаларда *дәуля* немесе саяси мемлекет арнайы сөздерімен мағыналық қабаттасуын көрсететін түрде қолданылды.

Араб-мұсылман үмбеті тарихи үдеріс арқылы қалыптасты, онда тіл мен исламдық хабардың таралуы ең маңызды рөл атқарды, географиялық себепшарттар екінші орынға қойылды. Мұсылман үмбеті мүшелерінің мәдени әртүрлілігіне және сан алуандығына қарамастан ғасырлар бойы сақталып, өркендеді. Бұл «объективті өлшем» өткен мұраны жаңғыру мен жаңару арқылы сіңіру мен біріктіру үшін келген исламдық хабардың әмбебаптығы мен түпкіліктігінен тұрады.

Мұсылман қоғамдастығы үшін келісімнің мәні мен маңызы

Ғалымдар білімді жеткізушіге және оны алушыларға қатысты білімді екі категорияға бөледі: «білім» (*ильм амма*) және «ғылыми (немесе дегдарлық) білім» (*ильм хасса*). Егер қарастырылып отырған білім бәтуаластық түрінде болса, олар оны «қарапайым келісім» (*иджма 'амма*) және «ғылыми келісім» (*иджма 'хасса*) деп бөледі. Бірінші санат, Әш-Шафии бойынша, қате хабарламалар мен түсіндірулер жоқ және дауға жатпайтын жалпы білім. Бәтуаластық қалыптасқан кезде ғалымдар түсіндіру, нұсқау беру және нақты қолдану арқылы және оны талқылау мен іске асыру үдерісіне әрқайсысының өзіне сәйкес түсіну қабілетіне қатысты мүмкіндік беру арқылы бүкіл мұсылман қауымын тартуға міндетті.

Біздің қазіргі заманымызда атомизация, бөлшектену, бөліну, артта қалушылық, әлсіздік және жоғарыдан төмен қарай шешім қабылдау зардап шегеді, бұл ынтымақтастықты бейнелейтін кең негіздегі бәтуаластық түріне барлық салалардағы құдайлық бірлікті растау үшін бұрынғыдан да зор қажеттілік бар. Бәтуаластық (*иджма'*) және кеңес беру (*шұра*) қағидалары әрқашан барлық мұсылмандарға қолданылуға арналған және олардың екеуін де тек ғылыми қауымдастықпен шектеудің жалғыз негіздемесі осыдан әр түрлі тектегі және түрлі ұлттағы мұ-

сылмандар санының артуы, қарым-қатынас пен қиындықтар себебінен саяхатқа байланысты туындаған іс-тәжірибелік қажеттілік болды.

Мұсылман қауымының ғасырлар бойы келісіп келген және оның құндылықтары, әдет-ғұрыптары мен дәстүрлеріне негіз болған ұстанымдарды, наным-сенімдерді ұстану – ислам дінінің берік негізіне кепілдік берудің маңызды құралдарының бірі. Мұндай шындықтар адамдардың күнделікті өмірі мен олардың инстинктивтік тұрғыдан жақсы көретін нәрселері туралы тек ғылыми және ықтимал қарсы пікірлерден асып түседі.

ЖЕТІНШІ ТАРАУ

Беделді анықтамалық нүктелер ретінде жаңартпалар мен ілгеріліктің негізі

Марджаяя тұжырымдамасы және сәйкестік мәселесі

Р-дж- а үш әріпті түбірі «оралу» мағынасын білдіреді. Бұл түбірдің туындысы *Аляқ сүресінде*, 96:8 аятта кездеседі, онда «Міне, сенің Раббыңа бәрі оралуы керек (*инна иля раббика ал- ружу*)». Демек, *марджаяя* арнайы сөзі «қайтып оралатын» нәрсені немесе біреуді білдіреді, яғни адамдар бұған жанжалды немесе келіспеушілікті шешу үшін әмбебап, инклюзивті («инклюзивті») (латынның *includo* «мен қосамын» деген сөзінен шыққан) – үлкен суретке біреуді немесе бір нәрсені қосуды көздейтін мағынаны білдіреді) қағидат сияқты жүгінеді. Мұсылман қауымдастығы қазіргі кезде кездесетін жағдайлар әр түрлі дәрежеде, келіспеушіліктерге, тіпті қарама-қайшылықтарға жол бермейді, мұсылман өркениеті мен мәдениеті өздерінің шыңында болған кезде және соның салдарынан күшті болған кезде, біртұтас және дербес. Қазіргі уақытта қалыптасып отырған жағдай маңызды мәселелер төңірегінде біртұтастықты талап етеді, оларды нақты белгіленген қадамдар мен нақты белгіленген мақсаттар аясында шешу қажет. Бұрхан Галиунның пікірінше, араб қоғамы өтіп жатқан моральдық дағдарыс жаңарудың ақылаққа негізделген негіз құра алмайтындығымен көрінеді, сонымен бірге мұндай ақылаққа деген діни қолдауды жояды.

Абдулхамид АбуСулайман әлеуметтік және діни себепшарттардың теңдестірілген қоспасын қабылдауды ұсынады. Оның болжауынша, егер ол мұсылман қауымы айналасында топтасып, оларды іс-қимылға бағыттаушы ретінде қолданса, қоғамдастық мүшелерінде туындайтын түрлі дауларды шешу арқылы әр түрлі бағыттары мен мазхабтары арасында біртектілікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Өмір сүруге және өркендеуге үміттенетін әрбір білімге білім мен технологиядан басқа, оны қолдау және шабыттандыру, тәжірибесін біріздендіру, реэрекеттерін модуляциялау және бағыттау, жалпы көру, сондай-ақ өзінің назарын аудару үшін беделді рухани, символдық және адамгершілік негіздер қажет. Биліктің заңды, өзін-өзі растайтын қайнар көзі үш негізгі бағытқа негізделеді, атап айтқанда: (1) аян, (2) адамның парасаты және (3) ғарыш. Өкілеттілік мәселесі және оны алу көздері көбінесе сәйкестілік мәселелерімен байланысты. Басқа қауымдастықтар сияқты, мұсылман қауымының немесе үмбеттің сәйкестендіруі екі құрамдас бөліктен туындайды: (1) оның жеке мүшелерін байланыстыратын қатынастардың үлгісі және (2) осы заңдылықты тудырған идеологиялық ұяқалып.

Билік және «еуроамеритризм»

Бастапқыға қатысты өзіміздің билік көздерін тұжырымдау үшін белгілі бір әдіснамалық негіздер қалануы керек. Егер біз спектрдің қарама-қарсы жақтарын алып тастайтын болсақ, яғни батыстық өркениетті мүлдем қабылдамауды да, оны толықтай қабылдауды да ескеретін болсақ, біз Өзімізге және Батысқа сәйкес келмейтін қатынастарды көрсететін бірқатар басқа тәсілдерді табамыз. Бізге қажет нәрсе – ақпаратпен және беделді шеңберлермен жұмыс істеудің әдіснамалық негіздерін белгілейтін тәсіл, оның шеңберінде нені қабылдау керек және неден бас тарту керек.

Өмірінің онжылдықтарын Батыста өткізген алжирлік ғалым Мохаммад Аркун (1928-2010 жылдар) өзін ислам мен еуропалық ой арасындағы делдал рөлін орындауға арнады. Ақыр соңында, Аркун Батыстың исламға деген «өзгермейтін және құрметтемейтін» көзқарасына ешқандай әсер еткен жоқ. (Алайда, Аркун ақыр аяғында Батыстың исламға деген «өзгермейтін және менсінбейтін» көзқарасымен туралы ешқандай әсер ете алмады.) Шын мәнінде, ол тіпті батыстықтар-

дың оған мұсылман зиялысы ретінде көзқарасын өзгерте алмады. Ол: «Біздің бұл қайталанатын сәтсіздік бұл көзқарасты өзгертудің мүмкін еместігін емес, керісінше, арабтардың немесе исламдық стратегияның банктердің Батыстың бізге деген көзқарасын өзгертуге қатысты дұрыс еместігін көрсетуі мүмкін деген қорытындыға келуден өзімізді өзгертуден басқа амалымыз жоқ... Өзгелердің бізге деген көзқарасы біз өзімізді өзгерткенде ғана өзгереді».

СЕГІЗІНШІ ТАРАУ

Әмбебаптық: Өзгерістерге бағытталған іс-шаралар мен ақпараттық түсіндірудің ғаламдық алаңы

Әмбебаптық тұжырымдама

Шығыстанушылар және басқалар ежелгі дәуірде де, қазіргі кезде де ислам шын мәнінде әмбебап емес немесе әртүрлі халықтар мен мәдениеттерді сіңіруге қабілетті емес деп мәлімдеді. Осы көзқарастың пайдасына келтірілген негізгі дәлелдер мыналар: (1) Құран араб тілінде, сондықтан оны арабтар ғана түсінеді; (2) Құран біздің эрамыздың VII ғасырында Арабия түбегінің тұрғындары үшін маңызды болған нақты жағдайларға жауап ретінде келді; және (3) Пайғамбар болған алғашқы күндерінде Құдай Елшісі әмбебап хабар жеткіземін деп мәлімдемеді.

Ибн Ашур пайғамбарлар заманында арабтар басқа халықтардан бөлек, төрт адам бойында сирек кездесетін төрт ерекшелікпен бөлінген деп түсіндірді: (1) жақсы ақыл, (2) күшті естелік, (3) қарапайым өркениет және заңнамалық кодекс; және (4) әлемнің басқа халықтарынан салыстырмалы түрде оқшаулануы. Бұл қасиеттер әсіресе арабтарды исламды қабылдауға, түсінуге, сақтауға және жеткізуге дағдыландырды. Осылайша Ислам пайғамбары өзінің шақыруы мен мысалында Нұх, Ибрахим, Мұса және Иса сияқты пайғамбарлардың жалғасын құрғаны анық.

Біз ғибадат ететін болмыстың бірлігі қағидасына негізделген әмбебаптықтың монотеистік өлшемі басқарушылық, қоғамның алға басуы мен

дамуы, заңнама және негізгі пәлсапа мәселелеріне қатысты мұсылман қауымының мақсаты мен бағытын біріктіреді. Әл-Әлуанидің пікірі бойынша, олар құрылымдық рөлді атқару үшін, мұсылман қауымдастығының мүшелері құдайдың ашқан жолдауына, сондай-ақ өздері мен олардың міндеттері немесе борыштары туралы хабардар болуға негізделген өзгерістерді қайта табуы және қайта жандандыруы керек. Әлемде байсалдылық жолында берік орнатылған және басқалардың өміріне белсенді қатысатын, бәрін қабылдайтын және айрықша шешендік өнердің барлық түрлерінен бас тартқан, барлығын қамтитын діл, Құдай кітабіндегі зиянды нәрсеге тыйым салатын, сонымен бірге ешкімге артық қиындықтар туғызбайтын заңдарды дұрыс басшылыққа алған үкімет қажет.

Қазіргі араб-ислам дискурсындағы әмбебаптық және ерекшелік

Әлемде кездесетін проблемаларды шешуде әмбебаптықты ерекшелігі есебінен баса көрсететіндер бар, ал басқалары біртектіліктің есебінен болса да, талмаусыраудың ерекшелігіне бейім. Бұл үрдістердің екеуі де бір жағынан әмбебаптық, ал екінші жағынан ерекшелігі арасында өзіндік сәйкессіздік бар деген болжамға негізделген, сондықтан біз екіншісінің құрандылары үстінде екеуінің біреуін ғана растай аламыз. Алайда, бұл болжам қате.

Шынында да, исламдық әмбебаптылық өзінің ашықтығы мен шақыруының аясымен қарама-қайшылықтарға тап болған кезде өзінің иелігіндегі қауымдастықтардың ұлттық ерекшеліктерін қорғауға қабілетті екенін дәлелдеген жан-жақты пәлсапаны қамтиды. Сәйкестікті растауға деген ұмтылыс, Галиунның пікірінше, ғаламдық жүйенің қалыптасуымен қайшы келмеуі керек. Керісінше, мұндай ізденіс осындай тәртіптің бір көрінісі болып табылады. Ерекшеліктерді мойындаудан бас тартатын кез-келген заңды жаһандық жүйе үшін басқалар алдындағы жауапкершілігін жоққа шығаратын және оларды өз мақсаттары үшін «шикізаттан басқа ештеңе емес» немесе ең жақсы жағдайда бағыныштылар ретінде қарастырған жөн.

Малек Беннаби кез-келген адам ұжымының тағдырын ішінара оның географиялық шекарасынан тыс жатқан оқиғалар мен нысандар анықтайды деп санайды. Әсіресе, қазір өмір сүріп отырған дәуірде мәдениет жаһандық контексте анықталады, өйткені белгілі бір мәдениеттің идеялары мен құндылықтары қандай көздерден, ол қандай мәселелер қабылдайды, қандай арандатушылықтар және қандай әрекеттер жасалсада, мүмкін, толығымен өзінің негізінде пайда бола алмайды. Демек, мұсылман зиялылары өздерінің рөлін және кең әлемдегі өз қоғамы мен мәдениетінің рөлін түсіндіретін нәрселерге адам кең қырынан қарауға міндетті. Исламның рөлі, Әл-Джабиридің пікірінше, әртүрлі тектер мен ұлттардың жақтаушыларын тарту арқылы, содан кейін бұл адам баласын әлемдік қоғамдастыққа (үмметке) айналдырып, айқын сезімі бар қоғамдық жеке басын қуәландыратын келісім үлгісін ұсынуда. Қазіргі араб және исламдық ойлардағы үмбет – әлемдік қауымдастық – әмбебаптық туралы түсініктердің қайта тірілуі түрлендіру, жаңару және өзгерту әдістері мен көзқарастарының сапалы өзгеруін білдіреді. Біз өмірімізге әсер ететін шешімдерге қатысу қиынға соқтығысуымыз керек, не сол билікке ие адамдар біздің атымыздан шығаратын шешімдерді қабылдауымыз керек.

ТОҒЫЗЫНШЫ ТАРАУ

Арабтардың оянуы, ұлтшылдық, зайырлы дискурс және дегдарлық ойдың «жаңаруы»

Мәдениет жеке адамға туылғаннан бастап әсер ететін адамгершілік қасиеттер мен әлеуметтік құндылықтардың жиынтығы деп айтуға болады. Бұрхан Галиунның пікірінше, өмірлік маңызы бар мәдениет дегеніміз – егер ол бұрыннан қалыптасқан тәжірибелермен үйлесімді болса, оның білімі мен қиялының қорына жаңа құрамдас бөліктер қосады. Содан кейін бұл жаңа құрамдас бөліктер мәдениеттің қалыптасқан моральдық, зияткерлік және діни байланыстарына бейімделіп, сіңіріледі.

Мәдениеттердің қалыптасу үдерісіне келетін болсақ, Беннаби белгілі бір уақытта және белгілі бір жерде пайда болатын мәдениеттің түрі мүдделі адамдардың әлемге көзқарасы арқылы анықталады деп санайды. Галиун мемлекеттері жойылып, олардың экономикалары отаршылдықтан күйреген немесе экономикалары олардың жағдайлары мен қажеттіліктеріне мүлдем сәйкес келмейтін капиталистік жүйелермен ауыстырылған кейбір халықтар қарсылық құралы ретінде мәдениетке жүгінгендігін атап өтті, ондаған жылдар бойғы осындай зорлық-зомбылықсыз қарсыластардан кейін өздерін жаңа мемлекеттер ретінде қалпына келтіре алды. Мұның нені көрсететіні – саяси және экономикалық жүйелердегі түбегейлі өзгерістер де өз мәдениеттерін сақтай білген халықтарды, яғни өздерінің ерекше идеологиялары мен құндылықтарын және шындықты бейнелеудің ерекше тәсілдерін жеңе алмады.

Қайта қарау және түзету жолындағы ұлтшылдық ой-бағыттағы бекеттер

Ұлтшылдық ойды бағалауға және түзетуге ұмтылған кезде біз оның басына қайта оралудан бастауымыз керек, сол кезде ұлтшылдық ой өзін зайырлы түрде көрсетті. Осман дәуірінің соңғы кезеңінде (XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында) христиан және мұсылман азшылықтары діни негізде емес, зайырлы жағдайда болып жатқан түріктенуден қорғануға тырысты. Еуропада және басқа жерлерде жаһандық социалистік ойдың таралуымен, өзі үшін социализмді қабылдаған араб ұлтшыл ойы араб әлеміндегі мәселелерді шешу ретінде қарастырылды. Араб ұлтшыл қозғалысы араб қоғамын біріктіру және араб-мұсылман қауымдастығының ресурстарын дамыту мақсатына жете алмады.

Ұлтшыл ағымдар саяси билікті қабылдаған жағдайларда, саяси билік олардың жалғыз мүддесіне айналуға бейім болды. Нәтижесінде мұндай ұлтшыл ағымдар жергілікті билік деңгейінде тоқырауға ұшырады, оларды жай күйге бейімделу үшін азғырулар алып тастады. Ұлтшыл ағымдар өздерінің шығармашылық, ізашарлық рухын және шынайы бірлікке деген құлшыныстарын жоғалтты. Ислам бізге азшылықты сіңіру мен бірлестірудің тарихи үлгісін берді. Пайғамбар өзінің кейбір ізбасарлары, мысалы Абиссиниядан, яғни Эфиопиядан, (арабша: دولة اثيوبي, транскрипциясы: даулатуль ассйубийя) болған Билал Ибн Рабах, Византиядан шыққан Суайб Әр-Руми және Салман Фәрисиді («Парсы Салман») – сияқтылары араб тектес еместігі себебінен мұсылмандар қауымынан бас тартқанын естігенде, ол адамдарға: «Арабтану – бұл сенің әкеңнен немесе анаңнан қалған нәрсе емес. Керісінше, ол сіз сөйлейтін тілден алынған. Кім арабша сөйлесе, ол араб». Осыдан кейін араб үмбетінің шеңбері мәдениеттілік, ойлау тәсілі, иелік ету және адалдық тұрғысынан арабтанған барлық адамдарды қамтыды.

Үнемі екіұшты шешендік өнер

Маған зайырлылықтың қазіргі араб ойына қатысты және Троица ілімі христиандық ойға қатысты болғандықтан ұқсастығы жиі есіме түседі. Екі жағдайда да біреу анық емес, күмәнді және бірыңғай ұстанымға келе алмайтын жағдайға тап болады. Әр түрлі еуропалық тілдерде ба-

ламасы бар ағылшын сөзі ‘*секуляризм*’ латын секулумынан шыққан, яғни ‘жас’, ‘дәуір’, ‘ұрпақ’ немесе ‘ғасыр’ деген мағынаны білдіреді. Француздық *laïcisme* арнайы сөзі жүйені немесе пәлсапаны білдіреді. қоғамдық істер саласында, тіпті жеке салада дінге немесе ақырет өміріне ешқандай мән бермейді. «Зайырлы» арнайы сөзіне келетін болсақ, бұл 1648-ші жылғы Вестфалия бейбітшілігінде алғаш рет қолданылды, оны көптеген тарихшылар Батыстағы зайырлы құбылыстың ізашары ретінде таныды.

Батыс әлеміндегі секуляризация бұл жерде болған оқиғалардың заңды нәтижесі болды, ал дінге қарсы реакцияның шегі шіркеудің өзінің қарсы реакциясымен сәйкес келді, ол дінді түсіндіру жолында өзінің монополиясын сақтауды талап етті. Мұндай даму араб-ислам қоғамдарына айтарлықтай әсер етті, бұл оларға үш негізгі арналар арқылы әсер етті: отаршылдық; араб мұсылман студенттері батысқа оқуға жіберілген білім беру міндеттері немесе борыштары; және араб-ислам елдерінде христиандық білім беру мекемелерін құру. Батыс прогресіне ілесуге шығыста да басым тілек болды.

Араб елдерінде *секуляризм* («*секуляризм*») (латынның «*saecularis*» сын есімінен «зайырлы», «жүзжылдық»; «дүниелік», «ғасырлық», латынның «*saeculum*», яғни «тұқым», «ұрпақ», «жас», «ғасыр» деген зат есімінен әрі қарай «зайырлы», «натуралистік», яғни «табиғаттық көзқарастарға негізделген» адам істерін жүргізуге ұмтылу қағидасы) дінге айқын антипатиямен материалистік, атеистік ағым ретінде көрінді. Әрі қарай, «зайырлылық» арнайы сөзімен байланысты барлық қиындықтарға қарамастан, біз саясаткерлерден де, зиялы қауым өкілдерінен де мұсылман әлемінің әртүрлі бөліктеріндегі зайырлылыққа қатысты басқалардың іс-тәжірибелерін қайталауға шақыруларын естиміз. Бұл мұсылман қауымының діни және тарихи шындығына немқұрайлы қарауды көрсетеді. Секуляристік ой тұжырымдаманың өз ортасында, шығыс мәдениеті шеңберінде немесе оның қоршаған ортасында қалай жұмыс істейтінін анық түсінбей, бөтен семантикалық ортада пайда болған тұжырымдаманы көтерме, сын көтермей қабылдау діни, тарихи және әлеуметтік ерекшеліктер нәтижесінде пайда болатын шынайы, терең зияткерлік дағдарысқа ұшырайды. Негізінен қоғамға негіз қалайтын заңнамаға негізделген дінді қабылдау және оны қоғамдық және саяси өмірден ажырату – бұл дін-

нің әр түрлі өмір салаларына қатынасты ілімдерінен жалтару мақсатында бөлуге немесе бөлшектеуге болмайтын бұл діннен бас тарту.

ОНЫНШЫ ТАРАУ

Исламдық түрлендіру: қозғалыс үлгілері және түрлендіру бағдарламалары

Әлеуметтік және мәдени құлдырауға негізделген тарихи себепшарттар туралы

Мұсылман әлемінің әлсіз жақтарын және оның құлдырауының себептерін қарастырған жазбалардың маңызы өте зор. Алайда олар саны жағынан да, сапасы жағынан да жеткіліксіз. Исламдық түрлендіруге көмектескен бірнеше негізгі ғалымдар бар. Өзінің *Ихья Улюм Әд-Дин* (Діни ғылымдардың қайта өркендеуі) кітабында хижраның бесінші ғасыры/б.з. он бірінші ғасырындағы имам Әл-Ғазали ғасырдың дұрыс басқарылған халифат дәуірінің аяғында болған оқиғаларға кеңінен тоқтады. Әл-Ғазали исламдағы дағдарысты зияткерлік салаға дейін төмендетуге тырысты, мұнда біз сахабалар мен мұрагерлер мен олардың ізбасарлары ұстанған тәсілден ауытқудың бірнеше деңгейлерін байқай аламыз, олар діни мәтіндерді түсіну және суреттеумен байланысты болды олардан негізделген қорытындылар, ашық пікірлер мен дәлелдер алмасу, қарсыластармен тиімді пікірталас және т.б. кіргізілген.

Мұсылман қауымын тұншықтырған надандыққа, озбырлыққа және жанкештілікке қарамастан, Әл-Ғазали мен оның ізбасарларын рухтандырған жаңартушылық рух бүкіл ислам тарихында біртіндеп жаңарып келеді. Осы рух көрінген көрнекті қайраткердің бірі Джамал Әд-Дин Әл-Афгани болды. Бұл нашарлауға ықпал еткен құрамдас бөлшектерді келесі тармақтарда келтіруге болады: (1) ауытқудың тамыры [мұсылман] дінінен өз үкімдерімен, заңдарымен, қағидаларымен және адамгершілік құндылықтарымен алшақтау үдерісі болды. (2) Мұсылман қауымындағы зияткерлік біртектіліктің жоғалуы адамдар өздерін әртүрлі секталар мен мазхабтарға бөлген кезде пайда болды. (3) Халифат пен саяси басқару жүйесі саяси және ғылыми салалар арасындағы бөлінуден, сондай-ақ

озбырлықтан, әділетсіздіктен, жеке мүдделерді коммуналдық мүдделерден артық көруден және олар жасаған қиратулармен шетелдік шапқыншылықтардан мұсылман қауымының экономикасы мен инфрақұрылымы бұзылды.

Одан кейін түрлендіру қозғалысын Джамал Әл-Дин Әл-Афгани, Мұхаммед Абду, одан кейін Хасан Әл-Банна (1906-1949) құрған «Мұсылман бауырлар» басқарды. Египеттік ғалым Мұхаммед Әл-Ғазали (1917-1996) өзгелерді білмеуді мұсылман қауымының әлеуметтік және мәдени құлдырауының негізі деп санады. Мұсылмандар қоршаған ортаны айқынырақ сезінуі және қоғам ретінде алға жылжу шарттарын орындауы үшін, ол ілгерілеу үдерісін катализдейтін «сыртқы» және «ішкі» әрекеттерді ұсынды. Таха Джабир Әл-Әләлуани исламдық түрлендіру міндеттеріне әрекетсіздік мен тепе-теңдіктің бұзылу аймақтарын анықтау арқылы келді.

Халықаралық Ислам Ойлау Институты – бұл өз еңбектерінде мұсылман қауымының алдында тұрған қиындықтарды анықтау, олардың шығармашылық мұраларын жандандыру болып табылатын мұсылман ойшылдарын іздейтін әртүрлі прогресстерге үн қосуға тырысқан бірнеше институттардың бірі, басқаларға білім беру және осы мақсатқа жету жолында жұмыс жасау әдістерін түсіндіру арқылы басым ойлау тәсілдерін түзету.

Ижтихад және Жаңару

Түрлендіру қозғалыстарды қарастырған зерттеулердің көпшілігі оларды таза тарихи тұрғыдан қарастырды. Жүргізіліп жатқан Түрлендіру күш-жігер үшін олардың маңыздылығын ескере отырып, бізге түрлендіру бойынша көптеген зерттеулер қажет. Джамал Әл-Дин Әл-Афгани, Мухаммад Абду және Рашид Рида бастаған қазіргі сәләфилік түрлендіру қозғалысы өзінен бұрынғы қозғалыстарға сүйеніп, одан кейінгі қозғалыстарға өз ізін қалдырды. Әл-Афгани төңкерістің бір түрі ретінде бұқаралық іс-қимылға назар аударды және дұрыс конституциялық («конституция» немесе «Ата Заң» (латын тілінде: *constitutio* – «құрылым» сөзінен шыққан) – Мемлекеттің негізгі заңы, елдегі барлық басқа заңдарға қатысты жоғары заңды күшке ие заң немесе заңдар тобы) басқаруға, пар-

ламенттік («парламент» (ағылшын тілінен парламент, француз тілінен parlement, parler – сөйлеу) – биліктің бөліну жүйесі бар мемлекеттердегі ең жоғары өкілді және заң шығарушы мекеме) кеңестерді түрлендіруге, ақыл-кеңестер мен сайлау үдерісіне негізделген жүйені құруға қатысуға шақырды. Мұхаммед Абду үшін, керісінше, бұқаралық әрекеттер қоғамдық және саяси өзгерістер үдерісі үшін өте аз маңызға ие болды. Абду «ақылсыз машиналарға» ұқсатқан «бұқараға» және «көпшілікке» онша сенім артпады, демек, оның күш-жігері *Дар Әл-Улюм* және, қолданыстағы Әл-Азхар оқу мекемелер сияқты, Діни Садақалар Министрлігі және Ислам діни соттары және басқаларды түрлендіруге бағытталды.

Абдудың түрлендірулері адамдарға өз елінің маңыздылығын сезінуге және олардың ұлттық мақтаныш пен меншікті сезімдерін тәрбиелеуге көмектесуге бағытталған; олар қоғамдастық рухын көтеруге және ұлттық экономиканы жақсартуға бағытталған. Ақида саласында Абду адамдарды тағдыр тағылымынан босатып, оларды аянмен қатар жұмыс істеуге арналған ақыл-ой қызметіне шақырды. Абду бейілділік, әбден берілген бұлжымастық және соқыр еліктеумен күресуге бел буып, қоғамның дамуы, институционалдық түрлендіру және пайдалы еңбектердің жандануы үшін «Ижтихад есігін» ашуға шақырды.

Әл-Афгани мен Абду бастаған сәләфиттік түрлендіру қозғалысы мұсылман ойшылдары үшін мұсылман қауымының ішкі мәселелерін де, отаршылдықпен күрес кезінде кездескен қиындықтарды да шешуге күшті серпін берді. Сәләфиттік бағыттағы ислам діні құндылықтары мен тұжырымдамаларын қазіргі заманның қажеттіліктерін ескере отырып қайта қарау болды. Осылайша, ол осы құндылықтар мен тұжырымдамаларды жаңа өзектілікке әкелді. Алайда, бұл батыстық немесе қазіргі заманғы тұжырымдамаларды қайта қарау үшін ештеңе жасамады, сайып келгенде, қажетті өзгерістерді жасай алмады.

Сәтсіз іс-тәжірибелерді бағалау

Осы тәжірибелерді зерттеу арқылы біз олардың мықты жақтарын анықтай аламыз және әлсіз жақтарын тұжырымдау деңгейінде, қолданылған әрекеттерде немесе қолдану режимдерінде болсын іздей аламыз. Жақсы болсын, жаман болсын, өзгеріс оны тек «халық» қабылдаған

жағдайда ғана жүзеге асады, яғни тек жеке тұлға емес, қоғамдастық арқылы. Демек, егер қоғамдастық білім беру арқылы ойлау тәсілдеріне жағымды өзгеріс әкелсе, онда өмірдің басқа салаларында жемісті өзгерістер болады. Түрлендіру іс-әрекеттің дұрыс тұжырымдамалық негізіне ие болу үшін бізге Ислам құқығы мен Құран мен Сүннетке негізделген ілімге қатысты мәселелерді дұрыс түсіну қажет. Заманауи түсіндірулер біздің күніміз бен заманымыздың мәселелерін дұрыс шешуі үшін, олар табиғи және әлеуметтік ғылымдар саласындағы заманауи жаңалықтармен және заманауи технологиялық жетістіктермен сәйкес келуі керек.

Алайда, «атомизм» мен «дегдарлық» ойлау мен әрекетке зиянды әсерлері бар. ‘Атомизм’ деген сөзбен мен ислам ілімдерін қолдануды басқалардың есебінен қоғамның белгілі бір тобы немесе таптарының мақсаттары мен мүдделеріне қол жеткізу құралы ретінде қарау үрдісін меңзейді. Біздің «дегдарлық» дегенімізге келетін болсақ, идея тек сенімділік пен өсіп келе жатқан ынта-жігерді тудырған кезде және оның атынан жұмыс істеуге және құрбан болуға деген шынайы ниет пен дайындық болған жағдайда ғана сәттілікке жететінін есте ұстаған жөн. Екі шарт орындалмаса, ешбір ұжым зияткерлік немесе идеологиялық ағымды шынайы ынта-жігермен қолдамайды: (1) қоғам ағымның мақсаттарын түсінуі керек; және (2) олар өздері кездесетін нақты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді деп ойлауы керек. Бүкіл қоғамдастық түрлендіруге сол немесе басқа жолмен қатысуы керек, ал исламдық заңнамалардың көпшілігі іс жүзінде коммуналды ескереді.

ОН БІРІНШІ ТАРАУ

Қазіргі исламдық ой: тізбектегі үзілген сілтемелерді қалпына келтіру

Көптеген исламдық түрлендірулер қозғалысының сәтсіздігі кең ауқымда анықтауға және түзетуге мұқтаж терең ақаулардың барлығын нұсқайды. Жаңартпашылық, жаңартушылық сұхбаттарды алға жылжытудан және осы ақаулардың негізінде жатқан тұжырымдамаларды түзетуден басқа, қазіргі исламдық ойды құрайтын тізбектің үш негізгі буынын зерттеу қа-

жет. Бұл үш сілтеме: ойлау мен іс-әрекеттің *ақида* негізі; ірку және нақты қосымшалар.

Ойлау мен іс-әрекеттің негіздерін құру

Біз араб тілінен *ақида* (арабша: العقيدة, *ақида*) сөзін шығаратын *а-қ-д* үш жақты түбірі байлау немесе түйіндеу мағынасын білдіреді. Біз жүрегімізді немесе ниетімізді белгілі бір шындыққа немесе идеалға «байласақ», бұл шындық немесе идеал бізді басқаратын биліктің қайнар көзіне айналады. Байланыстыру, босату, байлау және шешіп алу бейнелеріне сәйкес, исламдық ақидаға деген сенім әлсіреп, кірленіп кеткен кезде, бұл *ақида* мұсылман қауымын байланыстыру қабілетін жоғалта бастады, өйткені арқан, егер оның түйіндері шешілсе, енді желкенді ұстап тұра алмайды. Егер мұсылман қауымының оның доктринасы туралы түсінігі бұрмаланған, бөлінген немесе толық емес болса, бұл олардың өркениетінің халінен көрінеді.

Адамдардың ислам доктринасына реакциясы әртүрлі деңгейде орын алады. Олардың бірі – түсіну; екіншісі – оның ақиқатына сену; тағы біреуі – оны зерттеу мен тұжырымдарды қамтитын ойлау мен іс-әрекеттің жетекші көзі ретінде қарастыру туралы шешім. Саяси ой әлеуметтік әділеттілік пен адам құқықтары құндылықтарына қатысты исламдық доктриналық жүйеден ажыратылған кезде, көптеген мұсылмандар озбырлықты заңдастыратын тәсілдермен ойлана бастады. Осыдан кейін «әділ мейірімсіз билеуші» және «шексіз хаостан («хаос» (көне грекше: $\chi\acute{\alpha}\omicron\varsigma$ – $\chi\acute{\alpha}\iota\nu\omicron$ деген сөзден шыққан $\chi\acute{\alpha}\omicron\varsigma$ – «ашыламын», «кең ашылып кетемін»)) – космогония мен космологиядағы санат, Ғаламның бастапқы күйі, материя мен кеңістіктің (тәртіпке қарама-қарсы) пішінсіз үйлесімі) гөрі қатал мейірімсіз билеуші жақсы» деген тіркестер пайда болды.

Ән-Наджар қазіргі заманғы мұсылман ойшылдарының ислам доктринасы мен заң арасындағы байланысты нығайтуға бағытталған екі өзара байланысты қадамдар ұсынды. Біріншісі – исламдық құқыққа қатысты әрбір орталық мәселеге доктриналық зерттеуді арнау, ал екіншісі – шығарылған әрбір заңды ұйғарымның мықты доктриналық негізге ие болуын, яғни оның ислам заңдарының нақты талаптарына сәйкес келуін қамтамасыз ету; және осы талаптар қалыптастырылатын жалпы қағидалар.

Орталық бағыт

Арабтың *ya-sa-ta* түбірі бір нәрсенің ортасынмен немесе бір заттын екі шегінің ортасында болатын нүктемен байланысты. Осылайша, бұл әділеттілікпен байланысты. Құдай мұсылман қауымын «... орта жолдағы қауымдастық...» деп сипаттады (*Бақара сүресі*, 2:143). Центризм немесе байсалдылық – бұл жан-жақты исламның айрықша белгісі және барлық исламдық заңдық ережелер туралы хабардар ететін жалпыға бірдей басшылық қағидасы. Центризм («центризм» (латын тілінен аударғанда *centrum* – циркуль нүктесі, түйіні) – бір нәрсенің ортасы, негізгі бөлігі немесе нүктесі, сонымен қатар елдің, аумақтық бірліктің, әлеуметтік топтың, инфрақұрылымның аса маңызды қорларының шоғырлануы, негізгі орны және т.б.) орта жол және мағыналы иман үшін кешірім. Ижтихадқа үлкен мән беру, яғни. ислам қағидаларын еркін түсіндіре, центризм шығармашылық ойға итермелейді) тұжырымдамасы ой мен мінез-құлықты, концептуализация мен әрекетті басқарады. Исламның дәл осы ерекшелігі оны бұрмалаушылыққа ұрындырмас бұрын осындай үлкен өркениеттің негізін қалауға мүмкіндік берді, бұл мәні жағынан Құранның «орта жолынан» орта бағытта екендігін ескермеушіліктен болды. Ірку қағидасы мұсылмандарды рух пен тән үйлесімді болатындай етіп өмір сүруге үйрететіндігін, діни құндылықтар мен әлеуметтік, экономикалық және саяси өмірдің талаптары арасында қайшылықтардың болмауын білдіреді.

Ертедегі адамдар ұстанған тәсілге оралу қалай көрінуі мүмкін? Бұл олардың исламдық доктринаны оның қарапайымдылығымен, айқындылығымен және тазалығымен түсінуін қайта қамтуды қажет етеді; рухани, шын жүректен тәжірибе ретінде ғибадат ету; этика құндылықтардың қуатты, бірлесуланған желісі ретінде; көкжиегі кең икемді тұлға ретіндегі ислам құқығы; дәйекті, әмбебап заңдармен реттелетін өмір; және ақылға қонымды Құдайдың адамгершілік тұрғысынан есеп беретін басқарушылары ретінде. Дәстүр мен заманауи мәселелерді талқылай отырып, Әл-Қарадауи өткенді ақылсыз түзетуден және болашаққа деген шамадан тыс құмарлықтан сақтандырады. Ол атап өткендей, ислам осы шектен шыққан жағдайлардың ешқайсысының жеміне айналмайтын ортаңғы ұстанымды қолдайды.

Шынайылық және дыбыстық қолданудың құқықтануы

Мәтінді әр түрлі уақытта, әр түрлі жерде, өмірде кездесетін жағдайларға қалай дұрыс қолдану керектігін білу керек. Діни мәтіндерді олардың өмірдегі қолданыстарын ескере отырып түсіндіру қажеттілігі әр түрлі герменевтикалық («герменевтика») (көне грекше $\epsilon\rho\mu\eta\nu\epsilon\upsilon\tau\iota\kappa\acute{\eta}$ – «түсіндірме өнері», $\epsilon\rho\mu\eta\nu\epsilon\acute{\omicron}\omega$ («түсіндіремін, түсіндіру») арнайы сөзінен шыққан, шығу тегі түсініксіз) – түсіндіру қағидаларын зерттеу (мысалы, кез келген мәтінді түсіндіру немесе түсіндіру қағидалары (жүйелері) ұғымдар – өйткені кез келген мәтіндер немесе ұғымдар (анықталмаған/анықталған) ортада және мәнмәтінде тұжырымдалған) құралдардың дамуына, соның ішінде, мысалы, заң қызығушылықтарын (*истихсан*), соның ішінде адамның қызығушылықтарын (*масалих мурсалях*) және исламдық құқықтың жалпы мақсаттары *қияс* нәтижелерінен басымдығы немесе тақылеттес пайымдау және шектеусіз мүдделерге негізделген ойлау (*истислах*), бұл адамның белгілі бір қажеттіліктерін қандай-да бір беделді исламдық заң мәтінінде нақты көрсетілмеген және келісімге келмеген іс бойынша заңды шешім шығару арқылы шешуге алып келеді. Алайда, өкінішке орай, дәл осы құралдар мұсылман заңгерлерінің арасында даулардың тақырыбы болды, ал оларды мақұлдаған заңгерлер оларды жүйелі қолданбалы герменевтікке айналдырған жоқ.

Ән-Наджардың «түсіну әдісі» үш құрамдас бөліктен тұрады: (1) зерттеу, (2) дерексіздік және (3) бірлесу. Мәтіндерді Ән-Наджар болжағандай түсіну үдерісі исламдық заңдық үкімдерді бірлесуланған түрде, яғни бір-біріне байланысты түсінуді қамтиды. Ән-Наджар мәтінді негіздеу үшін келесі негіздерді анықтайды: (1) тілтанымдық, (2) қасақана (яғни мәтіннің орындалу мақсаттарына қатысты), (3) бірін-бірі толықтыратын (мәтіннің қалай жасалатындығына байланысты) мәтінмен толықтырады немесе басқа мәтіндермен толықтырылады) және (4) ұтымды.

Ән-Наджар заңды шешімдерді олар көзделген мақсаттар орындалатындай етіп қолдану тиісті әдістемені ұстануды талап етеді деп атап өтті. Оның пікірінше, мұндай әдіснаманың негізінде жатқан ең маңызды қағида – оны сипаттама немесе дараландыру деп атайды. Нақтылық жекелеген адамдарға да, қоғамдастықтарға да әсер ететін, географиялық және

уақыттық тұрғыдан әртүрлі жағдайда туындайтын сансыз жағдайлар, оқиғалардан тұрады. Демек, берілген жекелеген айырмашылықтарды ескерместен берілген ережені кез-келген жағдайға дәл осындай түрде қолдану қиындықтарға әкеліп соқтыруы мүмкін және қойылған мақсатты орындаудың орнына керісінше болуы мүмкін.

Исламдық заңдық ережелерді өмірдегі жағдайларға қолдануға дұрыс көзқарас шынайылықты, байсалдылықты және ойлау мен іс-әрекеттің сенімді (арабша:العقيدة) аясында жасампаздық жұмысын талап етеді. Бұл құрамдас бөліктердің барлығы өте маңызды, өйткені олардың ешқайсысы жалғыз өзі ислам заңдарының үкімдерін дұрыс қолдануды қамтамасыз ете алмайды. Алайда олардың барлығы жиналып, бірге жұмыс істегеннен кейін, біз қазіргі исламдық ойды құрайтын тізбектің буындарына қайта қосыламыз.

Автор

САИД ШАББАР – Кади Айяд Университетінің Өнер-гуманитарлық факультетінің профессоры, сонымен бірге Мароккодағы Бени-Меллаль қаласындағы, исламдық ойлар, діндер мен мәдениеттер сұхбатымен айналысатын үшінші даму және зерттеу бөлімінің бастығы, Білім мен өркениетті зерттеу орталығы және Арнайы сөздер жинақтылық зерттеу тобының басшысы. Ол сонымен қатар бірқатар Марокко және басқа да араб университеттеріне қонаққа келген. Көптеген академиялық және мәдени қоғамдардың мүшесі, ол көптеген ұлттық семинарлар мен конференцияларға үлес қосты, сонымен қатар Мароккодағы және халықаралық академиялық журналдарда және мерзімді басылымдарда мақалалар жариялады.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Ижтихад (арабша: إداتحال) және Жаңару Ижтихадты талдауға және оның қазіргі әлемдегі мұсылмандардың жағымды қайта өрлеуі үшін, жалпы экономикалық және білім беру түрлендірулері мен дамуына негізделген қайта өрлеудегі рөлін талдайды. Исламның алғашқы ғасырларында мұсылмандардың тез арада кеңейіп келе жатқан қауымдастығының алдында тұрған түрлі мәселелер мен мәселелерді шешуге жауабы оларды шешу үшін Құран мен Сүннетке негізделген ақылдылық пен тәуелсіз пайымдауды қолдану болды. Бұл амал «Ижтихад» деп аталады. Ғасырлар өткен сайын Ижтиһад қақпалары ғалымдар ұқсастығы бойынша жасаған қолданыстағы үкімдерге сүйене отырып жабылды. Қазір ақыл-ой мен ақыл-ойдың тұтқында болған және бұрынғы ғылыми пікірлердің тоқырауына ұшырағандықтан, мұсылман әлемі де тоқтап қалды. Өткен дәуірден бастау алған шешімдерді өз заманымыздың күрделі және қайталанбас шындықтарына егу мұсылман ойының тіршілігін сал етіп, оның бағыт сезімін шатастырды және мұсылман әлемін өзінің ғасырлар бойғы құлдырауынан қайта тірілту керек деп тұжырымдайды. Ижтихад тәжірибесін қайта жандандыру қажет.

Исламдағы зияткерлік жаңару бұрынғы түсініктерді жоймайды немесе жаңа ойлау жүйесін орнатпайды. Керісінше, бұл өз уақытында кең таралған қажеттіліктер- ге сәйкес және тиісті ережелер, әдістемелер мен белгілі тұрақтылықтарға сүйене отырып, бұрыннан бар идеяларды қайта ашуды және дамытуды қамтиды. Оның беделді сілте- мелеріне келетін болсақ, олар: Құран, пайғамбарлық сүннет (арабша: سنة رسلا), ислам қағидаларын түсінудің құралдары мен тетіктері (ақыл, келісім, сол сияқты) және исламның зияткерлік және заңдық мұрасы.

9 789967 493018